

İLK ÇIXIŞLAR

"Vəziyyət ağırdır"

"Azərbaycan xalqının müdafiə cəmiyyəti yaratmışıq"

"Elan etməklə Xalq Cəbhəsi olmaz"

Azadlıq meydanında Noyabr epopeyasından qeydlər

"Qurultay çağırmaq istəyirik"

"Son çıxışımız da Xalq hərəkatı idi"

"Verdiklərimizi zaman-zaman geri alacağıq"

"Şəxsən Qorbaçovu günahkar sayıram"

"Böyük tarixi andır"

Ali Sovetin fəvqəladə sessiyasında

"Blokadanı götürməyəcəyik"

"Təklənmiş xalq başçısından da təklənməməlidir"

"Dediklərimizin çoxu düz çıxıb"

"...Vəziyyət aydınlaşacaq"

NİTQLƏR, ÇIXIŞLAR

"Bir quş tüfəngi də vermirlər"

"Azərbaycanda demokratik hərəkat genişlənir"

"Hərəkatın romantika dövrü qurtarıb"

"Böyük bir bürokratik sistemə qarşı dayanmışıq"

"Biz bu hərəkatı təmizləyəcəyik"

"Hamımız bir yerdə Xalq Cəbhəsini saxlayaq"

"Haqqın da bükülməz qolu, dönməz üzü vardır!"

"Milli bayrağın altında birləşməliyik"

"Bugünkü gənclik o bayrağı bir daha enməyə qoymayacaqdır!"

GÖRÜŞLƏR, SUAL-CAVABLAR

"...İnsanlığ haqqını, demokratiya haqqını tələb edirəm"

"Silahla dayanmaq olmaz imperiyanın qabağında"

"Heç bir partiyaya girməzdim..."

"Allahın qabağında durduğun zaman sultan kimdir?"

(Göyçay məscidində söhbət. 1 may 1990-cı il)

Ə.Ə.: Sizin yanınızda başlayın ki, mən danışırım.

Molla: Buyurun, buyurun.

Ə.Ə.: Dinin ən böyük gücü orasındadır ki, insan Allaha sidq ürəklə inananda öz daxilində çox böyük güc hiss edir və qarşısına qoyduğu məqsədə nail ola bilir.

Siyasət adamları belə qiymətləndirirlər ki, islam həm də böyük bir mədəniyyətdir; bu, dünyada belə adlanır - islam mədəniyyəti... Geniş bir islam mədəniyyəti var burada. İnsanın daxili aləmi, dünyanın haqq-ədalətli işi meydana çıxır.

Türkiyədən din xadimləri gəlmişdi bu yaxınlarda. Mən onlarla görüşdüm. İslam mədəniyyətini, milli şüurumuzu özümüdə qaytarsaq biz daha yeni insan olacağıq.

Dini bilsəm, islam mədəniyyətini qavrasam bu, yeni insan deməkdir. Əgər biz bunu yüksək səviyyədə etsək, dünyada fransızlara, amerikalılara nümunə olacağıq. Türklər cəngsevər olublar, xüsusən XV-XVI əsrlərdə Avropaya öz cəngavərliklərini göstəriblər. Fransızlarda bir əfəllik yaranmışdı. Belə ki, fransızlar türklərdən xahiş edirlər ki, ispanlardan bizi xilas edin (baxmayaraq ki, bunların hər ikisi xristiandı). Türklər gedib fransızları xilas edirlər. Təxminən 30 ildən sonra fransanın dövlət rəhbərləri türklərin orada qalmalarına etiraz edirlər ki, bizi daha xilas etmək lazım deyil, qoy qayıtsınlar öz yerlərinə. Türklər də Fransanı tərk edirlər. O müddət ki, türklər Fransada qalmışdılar, onun təsirindən XVIII əsrdə fransızlar öz övladını tərbiyə edərkən uşağa "adam ol, insan ol" əvəzinə deyirlərmiş ki, "türk ol", yəni elə böyüyün ki, vətəninizi, torpağınızı xilas edə bilərsiniz.

İndi bizi elə tərbiyə ediblər ki, bu cəhətlərimizi itirmişik - yəqin ki, müxtəlif Avropa, Rusiya və başqa dövlətlərin təsirindən. İndi öz hisslərimiz yenidən qayıdır. Yəni dünyaya islam bir mədəniyyət kimi daxil olur. Mən bunu müsəlman olduğuma görə demirəm, burada böyük həqiqətlər var.

Məsələn, deyirdilər ki, müsəlman dini bizi geri salıb. Mən buna etiraz edirəm, çünki islam dini yüksək ağıl, intellekt tələb edir; onu bilmirik deyə bizə elə gəlir. Yaxşı, tutaq ki, biz islam dininin təsirindən geridə qalmışıq. Bəs indi dünyada ən çox inkişaf etmiş millətlərdən almanlar, yaxud fransızlar niyə müsəlman dinini qəbul edirlər? Onlar ki, geridə qalan xalq

deyllər. Hər şeyləri də var - həm texnikaları, həm savadları, həm də ağılları. Niyə islam dinini qəbul edirlər? Almaniyada, əgər səhv etmərsən, 50 min, Fransada 15-17 min adam islam dinini qəbul edib. Bunu niyə qəbul edirlər axı? Deməli, islam dininin böyük ruhi aləmi insanların tələbinə cavab verə bilər. Nə qədər istəyirsən, o qədər oxu, nə qədər yüksək ağıl sahibi olursan ol, islam dini ona cavab verə bilər - uşağa öz istədiyi, gəncə və alimə, müctəhidə öz istədiyi qədər. Sonu görünür. Tələb edilən qədər cavab almaq olur. Amma xristian dini buna cavab verə bilmir. Müxtəlif suallara islam dini cavab verir. Xristian, yaxud buddizim ona cavab verə bilmir.

Dinimizin gücü oradan görünür ki, qapısını açıq qoyub, heç kəsə qadağan etməyib ki, elm öyrənmə. Amma Fransada qadağan edilmişdi. İslam dinində göstərilir ki, elm Allahın göstərdiyi yoldur, Allahın sifətlərindən birisidir alim olmaq... İslam dini ki indi baş qaldırır, yəni müsəlmanlar ki başlayıblar dini üzə çıxarmağa, gələcəkdə dünyanın rəngini dəyişdirəcək, insanların psixologiyasında dəyişiklik edəcək. Buna fikir verin: müsəlman aləmində tələbə həyatdan bezib özünü öldürür. Mədrəsədə bu fakt yoxdur. Heç bir mədrəsə tələbəsi özünü öldürür. Avropada yüzlərcə cavanlar həyatda özlərinə cavab tapa bilmədiklərinə görə özlərini zəhərləyirlər, güllə ilə vururlar və s. Belə faktlar çoxdur. Demək, islam dini elə tərbiyə edir ki, bu dözümlülük onu saxlayır. Xristianlıqda isə bu dözümlülük yoxdur. Buna görə də əxlaq da, psixologiya da pozulub. Fransada bir kitab var - "Fransızların yolu haradır?". Həmin kitabda yazırlar ki, islam dinindən bəzi tövsiyələri konstitusiyaya salmaq lazımdır. İslam dinini bir din kimi öyrənmək var, bir də dinin dərinliyini, yaxud incəliyini bilmək, bir elm kimi yanaşmaq, bilmək var. Dini və dinin ətrafında yaranan o mədəniyyəti gözəl öyrənmək lazımdır. Onda deyə bilərsiniz ki, bu dinin üstün cəhətləri nədir!

Bəzən fikirləşirsiniz ki, namazımızı qıldıq, orucumuzu tutduq, bununla qurtardıq. Yox, bu Allah qabağında insan üzərinə qoyulan borclardır, sən bəndə kimi, Tanrının qabağında bu borcları yerinə yetirməlisən. Amma, bundan əvvəl sən bir insan kimi öyrənməlisən və öyrətməlisən: bu vəzifə də sənə üstündədir.

İslamın bir ruhi aləmi var (onu izah etmək bir az çətinidir) - yəni insan nə üçün ona doğru gedir? "Qabusnamə"də o məsələ müəyyən qədər var, amma səhvdir. "Məsələ, müsəlmançılıq namazdan əlavə, bir idmandır. Hər şeydən əlavə, bir idman kimi sənə xeyir edir, təmizliyini saxlayırsan və s." Əslində bu cür deyil. Əslində insanların bütün fiziki təmizliyi onun mənəvi təmizliyinə xidmət etməlidir. Baş ağrısı etməm? (*Səslər: "Yox, yox, xoşdur, buyurun."*)

Namaza getməyin əslində ən böyük mahiyyəti əqidədən irəli gəlməlidir. Əvvəlcədən başlanır ona hazırlıq ki, insan fiziki cəhətdən gərək ona hazır olsun, çünki Allahla üz-üzə oturacaq. Onun hüzuruna təmiz getmək lazımdır və onda ki başlanır, deyək ki, əzanı deyirik, yaxud "həyyə alə xeyrul əməl" deyirik, yəni xeyir işə gəlin, xeyir iş görməkdə bir-birinizi qabaqlayın. Bu zaman hər şey yaddan çıxmalıdır. Bunu ruhən qəbul etməlisən ki, bu an Allah səni dinləyir. Sənin duanı qəbul edir. Birincisi, başlayırsan **bismillah ir-rəhman ir-rəhim**, onun adını çəkirsən; **əlhəmdulilləhu rəbbil ələmin**, yəni "mən o böyük Tanrıya şükürlər edirəm O, dünyanın yaratıcısıdır". Bunu deyə-deyə birdən Allahla üz-üzə durmuş kimi vəcdə gəlirsən. **Eyyakə nəbudu eyyakə nəstəin**, yəni "sən ey böyük məbud, biz sənə ibadət edirik və səndən kömək diləyirik".

İnsan özü bu zaman ruhən hiss edir ki, Allah onun səsinə eşidir və Allaha sözünü deyir: "Dərgah qapısını aç, sənə müraciət edirəm". Bu vaxt ruhən insan güclü olur və hər bir hissələrdən ayrılır. Ona görə deyirdilər ki, imam Əlinin bədənində girmiş oxu necə çıxartmaq olar ki, ağrı bilinməsin? –Ancaq namaz qılanda! Çünki o, namaz qılanda Allahla üzbəüz durduğundan bütün hissələrdən uzaq olur, hər şeyi yaddan çıxarır, o halda oxu çıxarırlar ki, imam Əli ağrını hiss etməsin. Bu, dinin insanın içində, daxilində böyük ruhi aləm yaratmasıdır. Orada böyük sirr var.

Türkiyədə Əbdülməcrid islahat aparıb - XIX əsrdə təzə məktəb açıb və gedib ki, məktəbə baxsın. Namiq də balaca uşaq imiş. Çox dilli dilavər və hazırlıqlı olduğundan, müəllim "Kamal" çağırırmış Namiq Kamalı. Sultan məktəbə gələndə Namiq Kamal poemanı oxumalı imiş. Namiq Kamal bir neşə dəfə kitabı oxuyur və qaytarır müəlliminə. Müəllim soruşur: "Nə oldu, yavrum? Əzbərləyə bilmədinmi?" Söyləyir: "Xeyir əzbər bilirəm, amma qorxuram. Sultan gələcək, mən cocuq onun qabağında nə cür danışıq?"

Müəllim görür ki, uşaq həqiqətən özünü itirir sultanın böyüklüyündən. Müəllim: "Yavrum, Allahın qabağında durduğun zaman sultan kimdir? Bəyəm o Allahdan böyükdürmü? Sən o böyük məbuddan qorx, o biriləri bəndədir - qorxmaq nə lazım?"

Namiq deyir ki, əfəndim, anladım...

Burada o böyüklük təqlid olunmalıdır ki, insanlardan qorxmasınlar. Və bu hala da ancaq insan ruhi aləmə gedə bilər. Ruh ən çətin məsələdir.

Quranda yazılıb ki, Allah Peyğəmbərə deyir ki, səndən soruşacaqlar ki, ruhdan bizə bir az danış. Onda cavab verərsən ki, Tanrım ruhdan mənə çox az öyrədib (hətta Peyğəmbərə az öyrədib). Yəni ruh kitabın özündə tapılır. Kitabdən başlamaq lazımdır ruhu öyrənməyə. Ruhi varlığa hər bir insan oxuya-oxuya çatır.

Sual: Bəy, bu sünni-şiiyə Pyotr, deyirlər, qızıdır bu xalqı parçalamaq niyyəti ilə. Nədir bu sünni-şiiyəlik?

Ə.Ə.: Pyotr deyib ki, Şərqdə hakimiyyətin qalib gəlməsi üçün, müxtəlif vasitələrdən istifadə edin, hətta pul xərcləmək də olsa, sünni-şiiyəlik məsələsini qızıdırın.

Dünyada çox fikirləşiblər ki, avropalıların müsəlmanlara gücləri çatmır - necə etsinlər? Fikirləşiblər ki, müsəlmanların ətrafında nə qədər qeyri-müsəlman varsa onlarla dost olmaq. Ona görə Hindistana və başqa yerlərə yol axtardılar; elə kəşflər də o vaxt edildi. Eşitmişdilər ki, müsəlmanlardan arxa tərəfdə müsəlman olmayan xeyli xalq var və onları ələ keçirməklə Avropadan və Şərqdən bu qüvvələr birləşib müsəlmanları əzə bilirlər. Buna görə də dünya səfərinə çıxdılar və hindliləri tapdılar. Sonra gördülər ki, bu qüvvələrin də gücü çatmır. Yenidən belə bir təlim hazırladılar - xalqları bir-birinin üzərinə qoymaq, mənəviyyət və dinlərini sarsılmaq lazımdır ki, parçalansın. Onda başladılar müxtəlif kitabları müsəlmanların adlarından yazmağa - guya bunu sünni alimi yazıb, şiiyələri təhqir edib, yaxud əksinə. Bu halda da sünni-şiiyəlik parçalanır və bir-birinə düşmən mövqedə dururlar. Əslində isə vahid Allahımız var, vahid Peyğəmbərimiz, vahid Quranımız var.

Sonra. Müxtəlif fikir ayrılığı var. Şiəlik belə şərh edir ki, dünyada İslam dininin islam yolunu aparmaq üçün hökmən imam olmalıdır, yoxsa imamsız dünya hərəkətə gəlməz. İmamlar da imam Əli, imam Həsən, imam Hüseyindir - ta onikinci imama qədər gəlir. Bu, əqidədir. Bunun müctəhidləri, alimləri var, yazırlar, təbliğ edirlər.

Sünnilər isə deyir, qardaş, biz belə götürmürük (sünnə Məhəmməd peyğəmbərin başına gələn, yaxud onun haqqında deyilən hədislərdir. Sünnə "doğru yol" deməkdir). Yəni bu hadisələri, Qurani götürəcəyik və bunların əsasında özümüz icma yaradıb, qanun çıxaracağıq. Bu olacaq doğru yol, bu yolla gedənlər "sünnilər" adlanır, yəni "doğru yolla gedənlər". Bu tərəf də şiələr, yəni imam Əlinin tərəfdarları. Sadəcə olaraq hər şey vahiddir, bütövdür, amma gediş müxtəlifdir.

Sonaralar isə sufilər yarandı. Sufi böyüklərindən bir çoxu belə deyirdi ki, sünnilərdə də, şiələrdə də səhv var. Allaha xidmət edəndə sən Allahdan heç nə gözləməməlisən. Sən əgər gözləyirsən ki, bu gün mən Allaha dua edirəm, sonra o məni cənnətə aparsın, demək, sən alver edirsən, xeyrin var. Əslində sən Allaha xidmət edəndə heç nə tələb etməməlisən, qiyməti Allah özü verməlidir. Heç bir zaman biz qiymət verə bilmərik.

İslam dinini bütün dinlərdən, əqidələrdən iki xətt ayırır, fərqləndirir: adam günah edəndə bu günahın cəzasını almalıdır. Amma bu günahın cəzasını almaqla qurtarmır; deyək ki, birisi birinin malını oğurlayır. O, malını qaytardı verdi, sən də bağışladın, qurtardı? Yox sən bağışladın, sən rəhimli ola bilərsən. Rəhm həm Allaha aiddir, həm insana aiddir, rəhman isə ancaq Allaha aiddir ("rəhman" "bağışlamaq" deməkdir). Sən bağışlaya bilməzsən; bağışlamağı Allah bağışlayacaq. Yəni insan iki cəza alır: bir oğurluğun cəzasını şəriət qanunları əsasında cəmiyyət sənə verir, bir də dini cəza var ki, onu ancaq Tanrı verə bilər; rəhman O'dur, O bağışlaya bilər, onu heç kəs bağışlaya bilməz. Deməli bir cəzanı şəriətə görə biz insanlar müəyyənləşdiririk. Digər cəzanı isə Tanrı bilir, onu heç kəs bilmir və müəyyənləşdirə bilməz ki, hansı cəzanı alacaq. Ona görə fikir var, sonsuzluq var İslamda, müsəlman təfəkküründə, İslam dinində. Nə cəzanın, nə də cəzasızlığın qurtaracağı miqdarını heç kəs bilmir, onu ancaq Tanrı bilir. Allah inamı böyük inamdır. Əgər insanlarda bu varsa, onlar əyri yola düşə bilməzlər.

Çox təbii ki, adam təkbaşına bu yolu kitabı oxuyaraq gedə bilməz, azar. Ona görə də onun bir müqəddəsi, ruhanisi olmalıdır. Mövlası olmalıdır. Şah İsmayıl da var: "Mürşidsiz, rəhbərsiz yollar açılmaz". Təkbaşına gedərsənsə çaşarsan, yolu itirərsən. Əvvəl sənə bir mürşid, bir yol göstərən olmalıdır ki, sən çaşmayasan. Sünnilikdə isə götürürlər zamanın imamını yox, adi ruhaniləri içərisindən seçilmiş imamı. "İmam" sünnilikdə qabaqda gedən ruhaniyə deyilir, yəni "yol göstərən ruhani". Şiəlikdəki imam anlayışı başqadır. Bu barədə kitab yazılıb; orada göstərilir ki, imamlıq vərəsəsi nədir və kimlərə çata bilər. Bu, ruhi, peyğəmbər vərəsəliyidir. Bu şiəlikdə xüsusi bir göstərişdir. Amma sünnilikdəki imam - kim alimdir, bacardı, qabağa çıxdı, dini apardı - imam olur. Hətta, məsələn, ərəb dilini gözəl bilənə də deyirdilər ki, imamuluğəti-ərəb ("ərəb dilinin imamı"), yəni bu dili yaxşı bilir onu təlim edə bilər. Görürsünüz, bu imamların fərqi var. Şiəlikdə onikilər (isnəşəri) var, altılar (ismaililər) var, yeddilər (cəfərilər) var. Biz ən çox isnəşəriliyə (on iki imama) inanırıq. Onikinci imam qeybdə olduğuna görə biz onu gözləyirik. Ona görə şiənin imam adını almaq ixtiyarı yoxdur. Naibi-imam ola bilər, onu da müctəhidlər yığılır verir. Bu da (yəni qeybdə olan imamın yerdə olan köməkçisi) bu kişidir.

On-iyirmi nəfər buna səs verib naibi-imam seçirlər. Şiələrdə on ikidən sonra imam yoxdur. Amma sünnilərdə imam çoxdur. Sünnilərdə bir başqasını, rəhbəri "imam" deyə çağırırlar. Ərəbistanda çox deyirlər "imam filankəs". Şiələrdə Allah tərəfindən xüsusi vərəsəlik hüququ olan dünyaya vali (vəli) təyin edilən imam Əli və onun nəslindən olan bəziləri imamlığa çatmışlar. Şiə icmasına ən dözgün yolu bu imamlar göstərə bilər. İmamlıq irs ilədir.

Bəzən bu sistemdə parçalanma hiss olunur. İmam Cəfəri - Sadiqin oğlu İsmayıl uşaqlığında vərəsə hesab olunub, bu vaxtda İsmayılın çox tərəfdarları yaranıb. İsmayıl atasından əvvəl vəfat etdiyindən, imamlığı atası verib Museyi-Kazıma...

Peyğəmbər buyurub ki, müsəlmanlar yetmiş iki firqəyə bölünəcəklər, təfriqəyə bölünəcəklər. Onların içərisində biri ən düz olacaq, ona görə də isnəşərilər deyirlər ki, o düz elə bizik. Bəzən İslamı yaxşı bilməyənlər sünni-şiəlikdən xeyli danışırlar və guya milləti parçalamaq kimi qələmə verirlər. Əslində bu düzgün deyil. Burada əsas məsələ İslamın demokratiyasıdır. Sünni-şiə məsələsi, onların mübarizəsi İslamın demokratik inkişafına təsir etmişdir. Ancaq bəzi cəmiyyətlər, dövlətlər təriqətçiliyi qatı düşmənçiliyə çatdırmışlar. Bu, İslama xəyanətdir.

[...]

Sual: Özünüə aid sual. "Azadlıq" qəzetində müsahibə vermişdiniz; Orada axırda belə bir şey yazılmışdı ki, Əbülfəz bəy Allaha inanır. Bu bizdə gözəl əhval-ruhiyyə oyatdı, ona görə ki, xalqa rəhbərlik edən elə bir adam tapıldı ki, Allaha inanır. Sonra aramızda belə bir söhbət oldu ki, görəsən Əbülfəz bəy Allaha nə dərəcədə inanır? Yəni Əbülfəz bəyin ibadəti necədir və bundan əlavə, Əbülfəz bəy İdarə Heyəti ilə, həmfikirləri ilə bahəm dini-islamdan orada istifadə edirmi və onları dindarlığa çağırırmı?

Ə.Ə.: Yox, mən, ümumiyyətlə, deyək ki, bir ruhani kimi dini təlim etmirəm. Amma hər yerdə demişəm ki, İslam dini lazımdır; o öyrənilməlidir, bu, böyük bir mədəniyyətdir. Mən bu şəkildə deyirəm, lap meydanda da lazım gəlir ya hədisdən misal gətirirəm, ya Qurandan misal çəkirəm. Axı bizim bayrağımız üç rənglidir. Bunun birincisi bizim milli hisslərimizin rəmzidir. Millət kimi biz kimik? Mən buna görə də şüurumun, ağılimin bir hissəsini qoymalıyam ki, millətimi öyrənim və bunu təbliğ edim, bu milləti dərk edim. İkincisi azadlıq və demokratiyadır - qırmızı rəng; dünya demokratiyası nədir, dünya azadlığı nədir və sair. Üçüncüsü isə dinə çağırmaqdır. Mənim birinci məqsədim insanlarda inam yaratmaq, inamı qaytarmaqdır, sonra özü öz yolunu tapacaq. Sadəcə olaraq lazımdır ki, onda bu üç şeyə inam yaransın və buna gəlsin.

İbadət məsələsində. Uşaqlığımda, yəni, deyək ki, müəyyən vaxtlarda oruc da tutmuşam, namaz da qılmışam. Xaricdə olanda da. Hətta mənə bir neçə dəfə gəldilər ki, gedək cümə məscidinə. "Əl-Əzhar"a getmişəm, cümə namazlarına getmişəm, amma bunun bir şərti var ki, mən get-gedə, deyək ki, o şərtləri daha yerinə yetirmirəm. Yəni, oruc tutmuram, namaz qılmıram, ibadəti yerinə yetirmirəm. Bir tərəfindən də ehtiyat edirəm ki, "fundamentalizm" deyilən bir şeylə bizim hərəkəti vura bilərlər. Mən ona görə də üçünü də paralel xətdə götürmək istəyirəm ki, sonra deməsinlər ki, Azərbaycandakı xalq hərəkəti, azadlıq hərəkəti demokratik hərəkət deyil, ruhanilər hərəkətidir və xomeynçilik hərəkətidir. (Səslər: Deyilir)

Və buna görə də əslində o ruhu saxlamaq üçün biz Xalq Cəbhəsinin İdarə Heyətinə Bakının azad dindarları tərəfində Kərbəlayi Əlikramı seçmişik ki, bizim bir məsələmiz olanda o qabağa düşsün, o gedib həll eləsin. Və fikirləşmişik ki, gələcəkdə Xalq Cəbhəsi inkişaf edəndə AXC-nin bir şöbəsi də - din şöbəsi yaradılsın (islam dininin öyrənilməsi və təbliği şöbəsi). Təqribən bu cür.

Sual.: Bizdə, biz dindarlarda belədir ki, nəse bir işi görəndə - kiminsə ibadəti yoxdursa hər hansı yolla gəlib o işi görəndə biz onu müəyyən dərəcədə qəbul etmirik. Ona görə ki, əgər səni Allah yaradırsa və sən Allaha ibadət eləmirsənsə, deməli mənə sən bu işdə aldada bilərsən.

Heyət üzvlərində də aydın məsələdir ki, orada müəyyən çəkişmələr və yaxud da inamsızlıqlar yarandı. Sonradan yoldaşları bir-birinə əsl inamı olmaqdan ötrə bizim bir vahid yolumuz var ki, biz Qurana inanırıq. Ola bilməz ki, bu inamı cəmləşdirək bir yerə? Ancaq heyət üzvlərindən danışmıram ki, parçalanma getməsin.

Ə.Ə.: Əgər onların o inamı yoxdursa? İndi sizin bu məntiqiniz, üzr istəyirəm, başa yerdə özünü doğrultmur. Götürək, məsəlçün, İrani və yaxud Misiri. Orada bütün böyüklər dinə inanırlar, amma orada da təriqətlər, təfriqələrdi. Nə olsun? Dinə inanırlar (hamısı Quran oxuyanlardır ha), onların özlərinin təriqətləri, təfriqələri var. Əgər dinin özündə də bu mümkündürsə, deməli, əqidədən asılıdır. Məsələ məhz Allaha inanmaqda deyil; Allaha çox adamlar inanır, and içir, sonradan poza bilər. Yəni bununla həll olunmur məsələ. Bu əqidənin özü beyinə yeridilməlidir, o da uşaqlıqdan tərbiyə olunmalıdır. Ya da onun üçün xüsusi bir məktəb olmalıdır, orada müctəhidlər, ali ruhanilər dərs deməlidir ki, o, əqidə halında beyinlərə yerisin. Yoxsa elə and içməklə olmaz. Çox olubdur - and içdirən qruplar da var, hətta, məsəlçün, deyək ki, "Tövbə"də and içirlər də, içəridə də olurlar və bir-birinə inanmayanlar orada da var. Və o "Tövbə"dən sonralar çıxıb gedənlər də oldu. And içmək hələ məsələnin mahiyyətini həll eləmir... Siz düz eləyirsiniz, çünki sizdə hər şey sırf din üstündə qurulur, yəni dinin əsasında və bu sənənin yolundur. Ancaq mənə ki o deyil; bizimki belədir ki, biri gəlir, deyir ki, mən Allaha inanıram, ancaq namaz qılmıram, amma xalqımın yolunda canımı qurban verməyə hazırım, gəlirəm işləməyə. Ağıllı adamdır, savadlı adamdır - yazır, pozur, təhlil edir, gedir Amerikaya, Litvaya, Moskvaya. Gedir, dava eləyir, rusca danışır, onların səsini kəsir. Biz məsələyə o cür baxırıq ki, çəxtərəflilik olsun, din də tamamilə azad və sərbəst olsun, kimin əqidəsi varsa onun yoluna gəlsin. Bu məsələ sizin düşündüyünüz qədər də sadə deyil. İnsanın iki böyük dünyabaxışı var; biri elmlə baxmaq, həyatı elmlə dərk etmək - fizika, kimya, astronomiya ilə baxmaq. Bir də var dinlə baxmaq. Dinin əsasında inam dayanır, insanlarda o inamı yaratmaq həmişə olmur. Dində, məsəlçün, deyirlər ki, göydən vəhy gəldi. Dində bu sual yoxdur - niyə gəldi? Bəlkə gəlmədi? Elmdə isə soruşurlar ki, vəhy necə gəldi, vəhy nə olan şeydir?

Din inam üstündə qurulub, elm isə qurulur məntiq, müxtəlif düsturlar üzərində. O tam başqa şeydir, bu tam başqa şeydir. Ona görə bunlar bir-birinə çox vaxt ziddiyyətlər təşkil edirlər; indiki dövrdə yox, müsəlman dövründə də. Lap böyük ruhanidir, böyük din bilicisidir. Amma bu, böyük filosofdur, başlayır Allahın rəhmlərini müxtəlif cür izah eləməyə. Sonralar çəşirsən. Din deyir ki, merac var, Peyğəmbər meraca gedib, Allahla üz-üzə dayanıb. O biri müctəhid, o

biri filosof izah edir ki, Peyğəmbər özü getməyib, ruhu gedib. Dində elə şey yoxdur. Dində deyir ki, özü gedib, ata minib gedib - bunu qəbul eləməlisən. Dinə gərək o qədər inanasan ki, onun dediyini şübhəsiz qəbul edəsən. Daha deməyəsən ki, bəlkə Quranda bu düz deyil, burası belədir; bu, hökmdür, Allah hökmüdür, onu təftiş eləmək olmaz.

Filosof isə başlayır onu təftiş eləməyə, ona rəng verməyə. Özü də bu, çox mürəkkəb şeydir. Yəni Quran o qədər mürəkkəbdir ki, sən inanırsan, onu qəbul edirsən. O böyük ruhani isə onu qəbul edir, inanır və onu elə izah edir ki, görürsən sən inandığın kimi deyil, başqadır. Ona görə də dində belə xətt qalır. Deyirlər ki, Abuzər Salmandan çox bilsəydi bəlkə də birdən kafir də olardı. Yəni hər adamın öz qabı var. Elə müctəhidlər var ki, o səviyyədə danışırlar ki, onu bizə deyəndə biz çasıriq ki, bu nə danışır - deyəsən, bir-birinə zidd çıxdı axı? Məsələn, Füzulini də oxuyurlar, yazırlar ki, bu, ateizmdir, zahidi belə yazır. Yox, o zahidə başqa mənada baxır, bayaq dediyim mənada baxır. Nəsimi deyir: "Zahidin bir barmağın kəssən dönüb haqdan qaçar". Bu o demək deyil ki, Nəsimi dinin əleyhinədir. Zahid gecə-gündüz Allaha dua eləyir, Allaha dua edib, cənnətə getmək istəyir. Buradan belə çıxır ki, zahid Allaha etdiyi xidmətdə əvəz istəyir. Nəsimi də deyir ki, xidmət edirsən elə, Allahdan nə gözləyirsən? Verəcək, verməyəcək - özü bilər. Ona görə də zahid, - deyir, - sən haqdan qaçırsansa, demək, Allahdan qaçırsan. Məni öldürürlər, mən qaçmıram Allahdan. Gedirəm yolumu, mənim yolum bu yoldur.

İnsan kamil olmaq üçün dörd xətti keçməlidir:

1. Şəriəti öyrənməlidir. Şəriət də ki, dəryadır, öyrənmək çox çətindir.
2. Təriqətdə olmalıdır: Təriqət "yol" deməkdir, yəni hansı məzhəbdəndir.
3. Mərifətə çatmalıdır. Mərifətlə Allah dərk olunur.
4. Haqqa qovuşur və həqiqətə, həqiqətin yolunda necə gedir. Bunun üçün gərək əqidə möhkəm olsun.

"Sovetlər Birliyində ən böyük demokratik hərəkət Azərbaycanda gedirdi"

"Bu mənim taleyimdir"

"Deyirdim ki, bu quruluş dağılacaq"

Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin sədri Əbülfəz Elçibəy'lə Ədalət Tahirzadə'nin söhbəti (17 oktyabr 1991 - 15 aprel 1992)

Əbülfəz bəy, istəyirəm bu söhbəti hələlik siyasətdən uzaq bir mövzudan başlayaq; şəxsi həyatınız, uşaqlıq və gənclik illəriniz haqqında məlumat verəsiniz - harada doğulmusunuz, harada oxumusunuz, harada böyümüsünüz, gəncliyiniz hansı mühitdə keçib?..

Ədalət bəy, bu, çox böyük, daha doğrusu, çox vaxt aparın sualdır. Bir də ki, adamın öz həyatından danışması bir qədər maraqsızdır...

Oxucularımız gərək bilsinlər də. Siyasi görüşlərinizlə tanışdırlar, ancaq həyatınızla yox.

Belə şeyləri adətən adam təqaüdə çıxanda oturub yazır. Sadəcə olaraq, hamının gəncliyi, uşaqlığı özü üçün maraqlıdır. Mən də özümə maraqlı olan, yadımda qalan, həmişə məni cəlb eləyən şeylər haqqında danışıram.

Mən dağda, obada anadan olmuşam.

Hansı rayonda?

Ordubad rayonunun Kələki kəndinin yaylağında - «Xəlil yurdu» deyilən yerdə. Butun ozamankı kənd uşaqlarının həyatını yaşamışam. Çox vaxt elə olurdu ki, gəvənlərin, kolların, qanqalların içərisində çoxumuz ayağiyalın gəzirdik.

Sonra böyüyüb gedərdik yaylağa. 8-10 yaşımızda dağlarda qoyun otarardıq. Uşaqların çoxusu elə idi. Faciə idi - təkçə oğlanların yox, qızların da ayaqları yalın olardı, daşlar yarardı. Çox pis bir həyat idi - heç qul yaşayışı da belə olmazdı. Bu, tez-tez adamın yadına düşür.

Ayaqyalın məktəbə gedərdik. Qonşuluqda Unus adlı kənd var, orada yeddiillik məktəbdə birinci sinifdən yeddinciyədək oxumuşam (bizim kənddə məktəb yox idi). Mənim bəxtim onda gətirib ki, yaxşı müəllimlərim olub; ömrüm boyu müəllimlərimdən razı olmuşam.

Bəlkə bir neçəsinin adını deyəsən?

İstəyirəm ki, gələcəkdə müəllimlərim haqqında bir əsər yazım - müəllimlər nə cürdür, o vaxt necə olublar, çünki hər dövrün öz müəllimi var; hadisələrə hərəsinin bir cür yanaşma üsulu var. Zaman keçdikcə müəllimlərin bir cüt yanaşma üsulu var. Zaman keçdikcə müəllimlərin də, tələbələrin də, şagirdlərin də yanaşma və münasibətləri dəyişir.

Bizim dil və ədəbiyyat müəllimimiz vardı - İsmayıl Kazımov. Həm də məktəbin direktoru idi. O, pedaqoji texnikumu qurtarmışdı, ancaq əvvəl mədrəsə təhsili görmüşdü, sonra atasının, ruhanilərin yanında oxumuşdu deyən Azərbaycan ədəbiyyatını, Şərq ədəbiyyatını elə gözəl bilirdi ki, danışıqca adam düşünürdü: görəsən, onun yaşında olanda onun heç olmazsa yarısı qədər biləcəyəm? Rus ədəbiyyatını da çox gözəl bilirdi. Azərbaycan dilinə onda bir sevgi vardı ki! Qrammatikanı öyrədəndə bir sözü on dəfə o tərəf-bu tərəfə çevirərdi, dərstdən əlavə məşğul olardı, dərnəklər yaradardı. Neçə il qabaq vəfat edib, Allah rəhmət eləsin! Mən sonralar da onu görəndə həmişə özümü uşaq sayırdım.

Sonra bizim Əsgər müəllim vardı (indi dərs demir). Uşaqlar adətən müəllimdən qorxur - görsə ya döyəcək, ya vuracaq, ya üstünə çıxıracaq, ancaq Əsgər müəllim dərs dediyi müddətdə hələ heç kəsə çırtma da vurmamışdı, bunu da hamı bilirdi.

Orta məktəbin səkkizinci sinfində oxuyanda Oruc Əliyev adlı yaxşı ədəbiyyat müəllimimiz vardı (o da indi dərs demir). Bəşir müəllim vardı - riyaziyyat müəllimi, olduqca gözəl dərs keçərdi.

Tarix müəllimimiz rəhmətlik Mahmud müəllim də çox insan adam idi, qətiyyətlə kobudluq bilməzdi. Gülməyi gələndə əlini ağızına qoyardı ki, gülməsini görməyə, amma əlini dodağının üstünə qoyan kimi bilərdik ki, gülür. Cavan vaxtı rəhmətə getdi. 8-inci sinisdə mən Marks'ın «Kapital»-ını oxuyurdum. Onda nə başa düşürdüm axı? Oxuyurdum görüm bu nədir. Onda da elə sözlər vardı ki, başa düşmürdüm, bu müəllimə suallar verirdim, onu yorurdum: «izafi dəyər» nədir, «substansiya» nədir? O da izah edirdi. O zaman qəribə idi - uşağın verdiyi sualı cavabsız qoymaq olmazdı; bu pedaqoji qayda həmişə gözlənilirdi. Axırda məni tutdu, apardı

müəllimlər otağına, dedi ki, bu şagirdin başı xarab olacaq; qoymur ki, mən dərs keçim, özü də yapışıb «Kapital»dan, əl çəkmir.

Bir az ordan-burdan soruşdular, «Kapital»dan sual verdilər. Başladım bəzi cümlələri danışmağa, bu belədir, bu belədir... Sonra müəllimlərin bir neçəsi zarafata saldı ki, bala, ali məktəbə gedəcəksən, dərs keçəndə bunu heç oxumayacaqsan.

Nə isə, müəllimlərim çox yaxşı idi.

8-9-10-uncu sinifləri Ordubaddakı 1 nömrəli orta məktəbdə oxumuşam.

Neçənci illərdə?

1957-ci ildə qurtarmışam. Demək, 1955-56-57-ci illərdə.

Ordubad 1 növrəli məktəbi o zaman Naxçıvan Muxtar Respublikasında adı çəkilən iki-üç çox güclü məktəbdən biri idi. Müəllimləri yüksək səviyyəli idi; bəziləri gimnaziyada oxumuşdular. Ordubad məktəbində bir ənənə vardı (indi bilmirəm necədir) - bədən tərbiyəsi müəllimlərindən tutmuş hərbi müəllimədək hamısı savadlı adamlardı və dərslərini əla keçirdilər. Bir an da dərsburaxma olmazdı, çox intizamlı, vaxtlı-vaxtında keçərdilər. Ağılımıza belə gətirə bilməzdik ki, müəllim dərsə gəlməyə bilər - elə şey yoxdu.

O zaman bizimlə oxuyan şagirdlərin, demək olar ki, səksən faizi ali savad aldı. Dörd paralel sinif vardı, hərəsində 39-42 şagird oxuyurdu (bizdə 42 idi). Eyni sinfin şagirdləri içərisində 5-6 elmlər doktoru, 20-yə qədər elmlər namizədi çıxdı.

Bəy, demək olarmı ki, sonrakı siyasi istiqamətlənməyində məhz bu orta məktəbin əhəmiyyətli rolu olub?

Çox böyük. Kim deyir-desin, orta məktəbdən o cür mayası olmayan, yaxşı müəllimlərin əlindən keçməyən adama çətindir. Son vaxtlar idrakı, savadı olmayan çoxlu uşaq görürəm, fikirləşirəm ki, bunların taleyi necə olacaq? Amma yaxşı dərs keçilsə onlardan gələcəyin böyük adamları çıxa bilər.

Millətin inkişafının birinci şərti maarifdir. Xalq Cəbhəsinin proqramı həyata keçsin, istədiyimiz dövlət quruluşunu yaradaq, demokratik cəmiyyət quraq, ondan sonra mən bütün fəaliyyətimi maarifçiliyə, elmə sərf edəcəyəm, çünki birincisi - millətin azadlığıdır, müstəqil dövlət qurmasıdır, ikincisi - onun maarifidir, elmidir. Əgər elm, maarif yoxdursa, azadlıq da boş şeydir, çünki o azadlıq sonradan cahilliyə, cəmiyyət isə insanlar yığına çevriləcək, çürüyüb, dağılıb gedəcək. Bütün cəmiyyətləri safıdırən həmişə ardıcıl olaraq dəyişilən, yaxud inkişafda, dinamik hərəkətdə olan maariflə elmdir. Bunlar olmasa qalan şeylər heç bir nəticə verməyəcək.

Məktəbin rolu, sözsüz ki, olub, ancaq uşağın, gəncin yetişməsində ailənin, valideynlərin də çox mühüm rolu var. Taleyinizdə bu amil özünü nə dərəcədə göstərib?

Mən bu fikri çox vaxt deyirəm, universitetdə oxuyanda da deyirdim - Azərbaycanın, xüsusən kənd uşaqlarının yetişməsində böyük rolu kənd oynayır, kəndin ağsaqqalları oynayır. Kənd belədir ki, müdrik qocaların çoxunda savad olmur, ancaq onlar dünyanın hadisələrini, nağılları, dini hədisləri, çox şeyləri şifahi şəkildə yığıb saxlayıblar. Bizim kənddə də yaşlı kişilər, qadınlar oturub söhbət edirdilər. Mən onda uşaqdım, məktəbə getmirdim, qulaq asırdım. Deyirdilər ki, Əflatun belə danışdı, Ərəstu belə demişdi. Bəlkə də həmin sözləri o

şəxslər heç işlətməyib də, amma xalqın içərisində müdrikliyə meyl o qədər güclüdür ki, ağıllı fikirlərin bir hissəsini Loğman'ın, Əflatunun, Ərəstunun adı ilə yaşadırlar, qalanlarında da peyğəmbərə, imama istinad edirlər.

Bu cür sözləri şəxsən öz valideynlərinizdən eşitmişinizmi? Açıq, istəyirəm ki, onlardan danışasınız.

Mənim atam müharibədə ölüb. Zorla yadıma gəlir. Amma söhbətlərdən eşitmişəm ki, o, çoxlu dastanlar bilirmiş. Hətta bəzi şeyləri «Dədə Qorqud»dan söyləyirmiş.

Adı nə idi?

Qədirqulu. Çoban olub. Elatların arasında dastanlar şifahi yaşayırdı; ozanlar olub, oxuyub, o da uşaqlıqda eşidib, o şəkildə də götürüb.

Elat tayfalarını yaşadan sazla dastan olub. Ozanın bircə sazı vardı, bir də dastanı - götürüb bütün obanı gəzirdi, onun bütün mənəvi həyatını təmin edirdi. Mən həmişə deyirəm ki, böyük ozan bir akademiya deməkdir, çünki o həm musiqi tərbiyəsi verir, həm tarixi yaşadır, həm də adamlara söhbəti, danışığı, nitqi çatdırır. Akademiyanı, operanı gəzdirmək olmur, ancaq böyük, güclü ozan indi bu kənddədir, sabah obiri obadadır; on il, iyirmi il gəzə-gəzə hər yeri dastanlaşdırır, səhnələşdirir, nağıllar gətirir, söz gətirir, musiqi gətirir.

Bizim Azərbaycan ədəbiyyatının, musiqisinin həmin hissəsi yaxşı öyrənilməyib. Sən özün yaxşı bilirsən: bir var yazılı ədəbiyyat, bir var şifahi ədəbiyyat, bir də var aşiq-dastan ədəbiyyatı, poeziyası - bu, başqa şeydir. Buna tamamilə başqa bir səpkidən yanaşib təhlil etmək gərəkdir. Bu, xüsusi mədəniyyətdir və türk xalqlarına məxsusdur. Bütün dastanların hamısını götür. Məsələn, son vaxtlar iki dənə balaca dastan tapmışdılar, deyirdilər ki, italyan dastanlarıdır, sonradan sübut etdilər ki, türklərindir. «İqor polku dastanı» məsələsi də elə.

Dastan sxemi xalqa vəhdət üzərində qurulub. Onun bənzəri dünyada yoxdur. Onu ən çox elat tayfaları yaradır.

Şer, rəqs, musiqi - hər üçü dastanda birləşir...

Bəli. Şəhərdə oturaq əhali ayrı-ayrılıqda rəqsə də, musiqiyə də gedir, poeziyaya da qulaq asır; dastan isə onları sintez edir. Dastan ehtiyacdən doğur - dörd zurnaçı, dörd qavalçalan götürüb elatları gəzmək olmur axı; bir nəfər sənətkar lazımdır. Böyük ansamblla gedib 40 nəfərlik obada konsert vermək də adama gülməli gələr.

Ananızdan nə götürmüşünüz?

O, çoxlu nağıllar bilirdi.

Adı nə idi?

Mehrinisə. Nağıllardan başqa, həddən atriq atalar sözü də bilirdi. Dağlarda bitən dərman otlarının hamısının adını tanıyırdı və hamısının da hansı dərdə dərman olduğunu deyirdi.

Müalicə ilə də məşğul olurdumu?

Bizdə, dediyim kimi, elat idi, maldar olublar. Çöldə-bacada kimin əli-ayağı yaralandı - filan otdan qoysun, ilan çaldı - filan otdan. Hamısı türkəçarə idi. Özləri çox vaxt həkimə inanmırdılar, deyirdilər ki, həkim lazım deyil, türkəçarə ilə əlac edin. Ayaq yaralanıb simləyəndə qoyulan simotundan tutmuş başqalarınadək məni yığmağa o qədər göndərib ki, indi mən də bu otların çoxunu tanıyıram. Hansı otun yarpağını əzib verməyi, hansının kökünü, toxumunu verməyi bilən adamlardandı anam. Bir o idi, bir də Xanzeynəb xala dediyimiz qadın (Allah rəhmət eləsin!); onlar bir-birinə çox yaxın adamlardı, ağbirçəklərdi. Bacı kimi oturub söhbətləşərdilər. Onlar çox dərman bilərdi. Güləbətın xala da vardı - üç cümlədən bir atalar sözü, hikmətli söz deyərdi. Bu adam nə dedi - hər şeyi bir məsələ bağlayardı.

Yəni kəndin özünün hər şeyi, tarixi qoruyub saxlamaq ənənəsi var. Cangülümlərdən tutmuş çox şeyi yaşadardılar. Bayram günləri bizi yığardılar, cangülüm keçirərdilər (çərşənbə axşamları, başqa günlər də eləcə).

Ümumiyyətlə, ananız taleyinizdə necə rol oynayıb?

Mənim taleyimdə iki varlıq həmişə ziddiyyət təşkil edib: anam və xalq. Çox vaxt fikirləşmişəm ki, onlardan hansını hansına dəyişmək olar? Heç vaxt da bu suala cavab tapa bilməmişəm. Elə vaxt olub ki, hirsələnmişəm, demişəm ki, ana da, hamı da əqidəyə qurban getməlidir, sonra fikirləşmişəm ki, yox, ana məsələsi çox ağırdır; yəni uşağı, ailəni, qardaşı, hamını qurban vermək olar (bəlkə başqası üçün uşaq olmaz, qardaş olmaz), təkəcə anadan savayı.

Ümumiyyətlə, heç elə vəziyyət yaranıbımı ki, anan desin: oğul, mənim xatirimə bu işə getmə?

Elə olub, ancaq mən onun sözünə baxmamışam. Məsələn, deyib ki, bu şeylərdən əl çək, səni tutacaqlar; filan-filan şeyləri get de, qurtarsın-getsin. Mən tutulandan sonra gəlib Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinə, demişəm ki, görüş istəmirəm. Sonra eşitmişəm ki, eşikdə oturub ağlayır. Daha doğrusu, ağlamağı yox, Təhlükəsizlik Komitəsi əməkdaşlarının yanında ağlamağı mənim üçün qəbul edilməz olub. Qəbul eləmişəm ki, qoy görüşüm. Bir saat görüşmüşük, demişəm ki, daha bir də buralara gəlib-eləmə. Bax, bu cür toqquşan anlarımız da olub.

Məhkəmədə gəlib oturub, xahiş etmişəm ki, o, burada oturmasın, onu məhkəmədən çıxarıblar. Sonra məhkəməyə bir xahişnamə yazıb, mən işə demişəm ki, o qəbul olunmasın və işimə tikilməsin; tikməyiblər. Aramızda belə ziddiyyətlər olub. Yəni o, bir ana kimi məni istədiyi qədər danlaya da bilərdi, hər şey deyə bilərdi, ancaq axırda milli məsələdə o təslim oldu. Dedi ki, sən xalqın adamısan, Allahın adamısan, səni tapşırıdım Allaha, indi özün bilərsən, daha sənin işinə qətiyyənlə qarışmayacağam. Doğrudan da, qarışmadı.

Bu nədən irəli gəldi, Bəy, sevgisindənmi, sənə inamındanmi, yoxsa bir ana kimi öz gücsüzlüyünü görüb məcburiyyətdənmi?

Vallah, bunu mən bilmirəm, amma bəzi şeyləri ona danışırıdım, inanır, başa düşürdü. Deyirdim ki, bax, bu cəmiyyət belədir; sən özün görürsən - yüzlərcə, minlərcə aclar var, yalavaclar var, ayaqyalınlar var, bunlar niyə olmalıdır? Bunları kim edir? Deyirəm ki, buna hökumətdir təqsirkar. Minlərcə adamın qanı töküldü, haqsız tutuldu, qırıldı, nə bilim müharibələrdə məhv edildi, sürgünlərdə getdi, yetim qoyuldu, filankəsi, filankəsi, filankəsi göndərdilər, Sibirdə öldürtdülər, bir tikə çörəyin üstündə yox etdilər, kolxozda işə çıxmadığına görə həbs etdilər. Sən özün deyirsən ki, filan ruhanini, filan ağanı, filankəsləri məhv etdilər. Bəs bunları eləyən kimdir axı? Bunu məgər bu quruluş eləməyib? Quruluş eləyib. Mən də ona

qarşı mübarizə aparıram də. Anam deyirdi ki, bu, qorxulu quruluşdur, məhv eləyər səni. Əlbəttə ki, məni istədiyindən belə deyirdi.

Ananla bu mövzuda söhbətlər başlananda sənın təxminən neçə yaşın olardı?

Bu söhbətlər tələbə vaxtından başlanmışdı.

Onda bəlkə elə tələbə mühitindən danışasan - Əbülfəz bəy bu mühitdə necə yetişdi?

«Yetişdi» deyəndə, mən onu yetişmək saymıram; xırda şeydir.

Hər halda, kərpiclər qoyula-qoyula gəlir...

Bizim universitet mühitimiz də pis olmayıb.

Orta məktəbdə oxuyanda fikirləşirdim ki, mən nə olmalıyam, harada oxumalıyam? Bir vaxt düşünürdüm ki, ən yaxşı sənət həkim olub insanları sağaltmaqdır. (Bəlkə də anamın məni dərman otları yığmağa göndərməsinin təsiri idi bu). Elə hey deyirdim ki, həkim olacağam. Nə isə, 8-inci sinifdə fikrim dəyişdi. Nizami'ni oxuyanda bildim ki, o, farsca yazıb, Xaqani farsca yazıb. Fikirləşdim ki, farscanı öyrənəcəyəm, onları öz yazdıqları dildə oxuyacağam. Sonra Füzuli'ni oxumağa başladım; 9-uncu sinifdə Füzulini başa düşmək çətindir axı. Onda işlədilən sözləri öyrənmək istəyirdim.

Mən 10-uncu sinifdə oxuyanda eşitdim ki, ədəbiyyat fakültəsində üç şöbə açılıb: türk, fars, ərəb. Məktəbi qurtaran kimi dedim ki, sənədlərimi ərəbə verəcəyəm. Dedilər ki, ərəb şöbəsi çox çətindir. Nə isə, verdim. 90-dan çox adam idik.

Neçənci ildə?

1957-də.

Orta məktəbi necə qurtardın, Bəy?

Bizdən bir il qabaq məktəbdə xeyli qızıl və gümüş medal vermişdilər Naxçıvanda. Hətta elə olmuşdu ki, bir sinifdə oxuyan 30 nəfərdən 25-i medal almışdı, səsi çıxmışdı. Ona görə nazirlikdən xüsusi göstəriş gəlmişdi ki, bu il qızıl-gümüş söhbəti olmayacaq. Mən qızıla düşmürdüm, ancaq düşəsi yoldaşlarım vardı, mənə gümüş verə bilərdilər. Qiymətləri zorla aşığı saldılar. Qızıl medal alasilara zorla «4» yazdılar...

Nə isə, gəldin ərəb şöbəsinə...

Ərəb şöbəsinə 11 nəfər qəbul vardı. Müsəbiqə çox güclü idi. Onu da deyim ki, mən çox da yüksək qiymətlərlə qəbul olmadım. Rus dilindən səsli imla yazdırırdılar, mən də bu dili pis bilirdim; birtəhərlə «3» aldım. Tarix imtahanında müəllimlər heç qulaq asmırdılar. Lap axırda birdən-birə çöndülər, iki sual verdilər, birini bilmədim. Dedilər ki, hə, sən səhərdən danışırısan, bəlkə elə gop edirsənmiş? Yaman pərt oldum, dedim ki, başqa suallar verin. Verdilər. Bundan da «3» yazdılar. Sonra ədəbiyyat yazıdan «4», şifahidən «5» aldım, girdim.

Mən, girənlərin içində orta səviyyəli idim. Məndən qabaq yüksək qiymət almış doğrudan da savadlı uşaqlar qəbul olunmuşdu, heç bir üzgöranlik edilməmişdi.

Həmin şöbəni qurtaranların içərisindən 3 elmlər doktoru çıxıb.

Kimlərdir?

Rəhmətlik professor Malik Mahmudov, fəlsəfə elmləri doktoru Zakir Məmmədov və filologiya elmləri doktoru Aida İmanquluyeva. Elmlər namizədi Nərmin Sultanlı şərqsünaslıq fakültəsində ərəb ədəbiyyatından dərs deyir.

Bizim tələbələrin əksəriyyəti əla oxuyurdu. Yadımdadır - SSRİ üzrə zərbəçi əmək briqadasıdır-nədir, bir şey vardı, o adı respublikanın bütün ali məktəbləri üzrə bizim sinfə vermişdilər, çünki tələbələrimizin hamısı çox yaxşı oxuyurdu. Beş nəfər qırmızı diplomla qurtardı.

Sən də onların içindəydin?

Yox, mən elə də güclü deyildim. Ən qüvvətlimiz Malik Mahmudov idi. Sonra universitetin ərəb dili müəllimi Malik Qarayev (o, xaricə çox getdi, dərs, güzəran başını qatdı, müdafiə edə bilmədi, ancaq çox gözəl dərs deyir).

Rəhmətlik Rəna xanım həyatdan tez getdi. Bütün dərslərini «5»lə oxuyardı. Son dərəcə gözəl insan idi. Şərqsünaslığın tələbələrindən soruşsanız deyərlər - bütün qızlar onun davranışından, hərəkətindən nümunə götürərdilər. Elza xanım radioda ərəb verilişləri üzrə diktordur. Balaxanım müəllimə indi orta məktəbdə ərəb dili müəllimidir.

Beləliklə, sinif çox güclü idi. Hətta elə olurdu ki, müəllimlər bəzən «gileylənirdilər» ki, hamınıza «5» vermək olmaz axı, razılaşın, kiməsə «4» yazaq.

Bəs müəllimləriniz necə idi?

Deyirəm də, bizim bəxtimiz gətirib ki, müəllimlərimiz həmişə seçmə olub. Məsələn, bizə lirikadan dərs deyib rəhmətlik Mir Cəlal. Dərs deyib Məmməd Cəfər Cəfərov, dərs deyib Həmid Araslı. Bunlar ədəbiyyatdan deyib. Dilçiliyi isə Nəsir Məmmədov, müəyyən hissələri Ağamusa Axundov (o vaxt o ya aspirant idi, ya da yenicə müdafiə etmişdi) keçib. Rus ədəbiyyatını elmlər doktoru Fəridə Vəzirova deyirdi. Bu cür müəllimlərimiz vardı. Dildən qrammatikanı bizə professor Əlövsət Abdullayev öyrədib.

Unuda bilməyəcəyim bir nəfər də var - bizə xeyli əziyyət çəkmiş ərəb dili müəllimimiz Ələsgər Məmmədov. Onun ilkin qrupu idik deyən hələ kitab da yox idi (kitabı sonra o, özü yazdı). Ələsgər müəllim ərəb dilini öyrətməkdə bir nömrəli mütəxəssisdir. Dərsin ortasında tələbələrdə yorğunluq hiss edirdi, keçirdi zarafata. Hətta ərəb atmacaları deyirdi. Bizi məcbur edirdi ki, evdə Molla Nəsrəddindən, başqalarından azərbaycanca lətifələr öyrənib ərəbcəyə çevirək - hələ ikinci kursda. O, Azərbaycanda ərəbşünaslıq məktəbi yaratdı.

Özü də, deyəsən, onun əsl ixtisası alman dilidir?

Hə, alman dilidir. Onun ərəbşünaslıq məktəbini qurtaranlar içərisindən fəlsəfə, ədəbiyyat, tarix üzrə çoxlu alim çıxıb, onlarca mütəxəssis xarici konsulluqlarda, səfirliklərdə işləyir. Biz xaricdə olanda deyirdilər ki, Bakıda qurtaran ərəbşünaslar ərəb dilini SSRİ-nin bütün yerlərində oxuyanlardan əla bilir. Moskvanı, Leninqradı bitirib bizimlə bir yerdə çalışan tərcüməçilər də deyirdilər ki, siz bu dili bizdən çox yaxşı bilirsiniz.

Siz xaricə neçənci ildə getmişdiniz?

1962-ci ildə universiteti qurtardım. 63-64-üncü illərdə xaricdə oldum (63-ün yanvarından).

Universiteti qurtaran kimi təyinatımı xaricə tərcüməçi kimi vermişdilər - Əsvan bəndində, Misirdə tikilən başqa bəndlərdə işləmək üçün. Amma xaricə birbən-birə getmək olmurdu, layihə institutuna tərcüməçi mühəndis adı ilə götürdülər. Həmin layihə institutunda 7-8 ay qaldıq (məşq edirdik), sonra oradan 5-6 nəfər xaricə getdik.

Bəy, çox adam bilmir, sən, səhv etmirəmsə, iki il kommunist olmusan. Bu, xaricə getmək məcburiyyətindən irəli gəlməyib ki?

Yox, yox! Mən kommunist olmuşam 1973-75-inci illərdə.

Bu, belə oldu - o zaman birdən-birə başladılar ki, universitetin tarix, hüquq, elmi kommunizm, fəlsəfə, ümumiyyətlə, ideologiya ilə bağlı müəllimlərinin gərək hamısı kommunist ola; necə ola bilər ki, ideya işçisi kommunist olmasın? Sonra dedilər ki, kim kommunist olmasa universitetdən çıxarılacaq. Mən də çıxmaq istəmirdim - ona görə yox ki, iş tapmağa çətinlik çəkərdim, sadəcə olaraq, tələbələrdən ayrılmaq istəmirdim., çünki tələbələrin içəriçində təbliğət aparmağa güclü imkan vardı. Mən bu imkandan əl çəkmək istəmirdim. Məni neçə dəfə ora-bura çəkərdilər, yaxın dostlarım da dilə tutdular ki, partiya girmək gərəkdir, təzyiqlə etdilər. Bizim kafedrada Nəriman Həsənzadə adlı bir müəllimimiz vardı, dedi ki, gəl səni partiya keçirək, özü də zəmanəti özüm verəcəyəm. İki dəfə zəmanət yazdılar, itirdim. Üstündən bir il keçdi, yenə yazdılar. Dilə tutdular ki, keçmədən universitetdən çıxaracaq. Mən də deyirdim ki, onsuz da, çıxaracaq. Beləcə axırda məni partiya keçirdilər. Nəriman müəllim Allah şahididir...

O, şair Nəriman Həsənzadədir?

Yox, indi universitetdə kafedra müdürüdür. Aramız yaxın idi. Dedim ki, axı məni, onsuz da, tutacaq. Cavab verdi ki, tulsan da kommunist kimi tutulacaqsan, bu işə çətin olacaq. Kommunisti tutmaq üçün Mərkəzi Komitə də işə qarışacaq; səni elə-belə tutmaq olmayacaq, bunu dünya da biləcək.

Tutulanda kommunist idin?

Hə.

Bəs nədən bilirdin ki, tutulacaqsan?

Axı bu işlərin bir sonu vardı - tutulmaq. Bunu tələbə yoldaşlarım da bilirdilər. Biz söz qoymuşduq ki, bu yolda sonadək mübarizə aparaq.

Nə vaxt tutuldun, Bəy? Xahiş edirəm günü ilə, ayı ilə, ili ilə deyəsən.

1975-inci il yanvar ayının ya 15-i idi, ya da 17-si...

Necə tutdular? Bəhanə nə oldu?

Bəhanəsi olmadı. Əvvəl məni çağırmışdılar - ondan hələ bir il qabaq, 1974-üncü ilin əvvəlində (yanvar, ya fevral idi) iki-üç dəfə Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinə çağırmışdılar ki, sən tələbələr arasında təbliğət aparırsan, milliyətçi, antirus, antisovet təbliğət yayırsan. Bunları

yerə qoy. Qoymasın həbs olunacaqsın. Bu xəbərdarlığı mənə Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi etmişdi. Mən də dedim ki, öz əqidəmdən əl çəkməyəcəyəm! Mənim dediklərim düzdür.

Sonra mənə dedilər ki, səni tutacaqlar. Mən də cavab verdim ki, mənə ona görə tuta bilməzlər ki, onların hamısı rüşvətxorlardır; birincisi, gərək onların özləri tutulsun, bu ölkəni dağıdanlar tutulsun, axırda mən tutulum.

Mənə altı ay vaxt verdilər. Altı aydan sonra bir də gəldilər ki, sən, əksinə, məsələni daha da şiddətləndirmisən. Çünki məsələ, doğrudan da, qızıqırdı; sinifdə məndən soruşurdular ki, səni DTK-ya çağırıblarmı, deyirdim ki, bəli; mənə xox gəlirlər (elə bu cür də deyirdim uşaqlara), mən bu yoldan çönən deyiləm.

Mən o zaman Brejnev'in, Heydər Əliyev'in əleyhinə idim (çıxış edirdim, dərstdə də deyirdim). Sonra fikirləşdim ki, mənə irad tutarlar ki, dərsi siyasi təbliğat vasitəsinə çevirirsən. Mən görürdüm bu şeyi. Bu, doğrudan da, düz deyildi, hüquqi cəhətdən də dərstdən başqa məqsədlə istifadə etməyə ixtiyar yoxdur. Ona görə başladım dərsləri çox yüksək səviyyədə keçməyə (düzdür, əvvəllər də pis keçməsəm də). İndi başladım tənəffüslərdə təbliğata, dərnəklər təşkil etməyə - Azərbaycanın tarixini, Azərbaycan inqilabi hərəkətlər tarixini öyrədən dərnəklər düzəltdik.

Universitetin özündə?

Bəli, universitetdə. Dərnəkdir də - Azərbaycan tarixini öyrənirik. Yaxud Şərqi siyasi tarixini, diplomatiya tarixini öyrənmək adı ilə yığırdıq tələbələri, gəncləri. Söhbətimiz Azərbaycana, siyasətə aid olurdu. Qoy desinlər ki, dərnəkdədirlər. Söhbəti tənəffüsdə, bəzən də çayxanalarda aparırdıq. Ona görə də ittihamnamədə yazmışdılar ki, dərslər zamanı, tənəffüslərdə, dərnəklərdə, çayxanalarda daim tələbələri başına yığib antisovet, millətçi təbliğat aparmışdır.

Söhbətlərin aparıcı xətti nə olurdu?

Ən mühüm xətlər bunlar idi - birincisi, quruluşun özünün düz olmaması.

Sosializm quruluşunun?

Bəli. Deyirdim ki, bu quruluş dağılacaq. Bildiklərimə, oxuduqlarıma əsasən izah edirdim.

İkincisi, Azərbaycan müstəmləkədir. Bunu dərstdə də aydın, açıq deyirdim, çünki mən Hindistanda, ərəb ölkələrində fransız və ingilis müstəmləkəçiliyi tarixini keçirdim. Bizdə müşahidə olunan şeylər onlarda da sırf eynilə özünü göstərirdi, əksinə, bizdə daha ağır vəziyyətdir. Dərslərdə yazılırdı ki, müstəmləkə o ölkədir ki, dərslər başqa dildə keçirilir, millət öz dilini inkişaf etdirməyə qoymurlar və s. Bu, bizim kitablarda da var; götürüb həmin sözləri tətbiq edərsən Azərbaycana, tələbə Azərbaycanın o müstəmləkələrdən də ağır vəziyyətdə olduğunu o saat başa düşür. Hətta elə şeylər vardı ki, çox üst-üstə düşürdü. Məsələn, mən deyirdim ki, Hindistanda məktəblər müstəmləkə şəraitində elə dağıdılıb ki, onlar bütünlükdə xarabaya çevrilib, siniflərdə böcəklər və siçovullar dolaşır (bunu Moskvada çıxan kitablar yazır). Azərbaycan Dövlət Universitetinin otaqlarında da siçovullar gəzir və uşaqlar deyir ki, müəllim, bizdə də elədir. Buna daha heç bir izah-zad lazım deyil; bunlar müstəmləkəçiliyin kiçik əlamətləridir və tələbə onları görür.

Üçüncüsü, rus dilinin assimilyator rolu oynaması. Bir var dil ünsiyyət vasitəsi kimi - ingilis dili, ərəb dili kimi, onu bütün xalq öyrənir. Mənə deyirdilər ki, sən rus dilinə qarşı çıxmısan, bəs nə

üçün özün rus dilini, ərəb dilini bilirsən? Cavab verirdim ki, elə deyil - dili öyrənmək gərəkdir; kim nə qədər bacarırsa dil öyrənsin, ancaq rus dilinin bəlası bundadır ki, ondan müstəmləkə aləti kimi istifadə olunur.

Həyata zorakılıqla girir...

Bəli, o, Azərbaycan dilini çıxışdırıb çıxarır, Azərbaycan dilinin yerini tutmaq istəyir. Ona görə də rus dilinin bu cür təbliğinə, tədrisinə qarşı çox danışırdım.

Sonra, Sovet İttifaqını idarə edənlərin hamısının yaşlı, oturuşmuş, savadsız, intellektual səviyyəsiz adamlar olduğunu (Brejnev'dən tutmuş Qrişin'ədək) deyirdim. Hətta Heydər Əliyev'in özünü də. Məsələn, Heydər Əliyevin Azərbaycanda nə üçün dövlət başçısı ola bilməyəcəyini belə əsaslandırırıdım ki, o, güclü savad almayıb (onda belə düşünürdüm), Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin məktəbini qurtarıb. DTK haqqında da o zaman eşitmişdim ki (xaricdə olan bir azərbaycanlının yazısı idi), Göbbels qəddarlıqda Sovet İttifaqı «Kaşqebe»sində (bu cür ifadə etmişdi) işləyən adicə bir serjantın əlinə su tökməyə layiq deyil. Yəni bu sistem belədir - qəddarlıq sistemidir. Bunu hamı görürdü. Mən də düşünürdüm ki, Heydər Əliyev də burada böyüyüb. Eşitmişdim ki, 25 il yaxasında zəhər gəzdirən kəşfiyyatçılardandır. Deyirdim ki, bu adam həyatda ağır yollar keçib, ölümlə üz-üzə gəlib, bəlkə lap adam da öldürüb; ondan humanist başçı ola bilməz. Doğrudan, iddiam bu idi. Ancaq etiraf edirəm ki, onun savadının nə səviyyədə olduğunu o zaman düzgün bilməmişdim. Mən fikirləşirdim ki, o, tarix fakültəsini qiyabi qurtarıb. Deyirdim ki, tarix fakültəsində ona dərs deyən müəllimlərin səksən faizi savadsızdır, onu özü də qiyabi qurtarıb - onun nə savadı ola bilər? Amma mən bilmirdim ki, Heydər Əliyev xüsusi məktəb keçib. Sonradan gördüm ki, onun çox möhkəm yaddaşı və yüksək qabiliyyəti var. Mən həbsxanaya getdim, həbsxanada da onun əleyhinə oldum, çıxandan sonra da bir-iki il onun əleyhinə idim. Sonralar ki onun bəzi çıxışlarını, bəzi manevrlərini gördüm, inandım ki, o, çox idraklı adamdır, çox güclü şəxsiyyətdir, onun güclü şəxsiyyət olduğunu qəbul etdim. Doğrudan da, etiraf edirəm ki, Heydər Əliyevin təqribən 6 il, 7 il əleyhinə danışdığım halda sonradan elə olub ki, 6 il, 7 il də onu tərifləmişəm, öz-özümə boynuma da almışam ki, səhv etmişəm.

Sonuncu fikirdə indi də qalırsanmı?

Mən H.Əliyevin güclü şəxsiyyət olması, onun güclü məlumat, fenomenal yaddaş sahibi olması haqqında fikrimdə indi də qalırım. Özü də, çox qəribədir ki, bu sözləri mən demirəm - onun ovaxtkı rəqibləri də elə onda mənimlə razılaşmayıb deyirdilər ki, Əliyevin fenomenal yaddaşı var, savadlı adamdır. Öz düşmənləri bunu etiraf edirdilər.

Əliyev mövzusunda sonra bir də qayıdırıq. Universitetdə işləmə dövründən söhbət getdi. Məni bir şey maraqlandırır - bax, sən tələbələrlə işləyirdin, onda 70-inci illərin başlanğıcı idi. Özünün arxanda elə bir mənəvi dayaq (istər müəllimlərin, istərsə də tələbələrin içərisində) görürdünmü? Özünü Don Kixot vəziyyətində hiss etmirdin ki?

Çox gözəl sual verirsən. Bax, bu sualı həmin vaxtda, tutulmamışdan qabaq kafedra müdirlərindən birisi (Aslan Atakişiyev) vermişdi. Çağırıb mənə dedi ki, bu işlərdən əl çək. Bir-iki dənə yazı yaz. Hərəkətlərinə görə üzr istə, məsələ qurtarıb getsin. Mən rədd cavabı verdim. O dedi ki, mən sənə kömək etmək istəyirəm, istəyirəm ki, tutulmayasan, ancaq tutacaqlar (ola bilsin ki, xeyirxahlıq edirdi, ola bilsin hökumət tapşırmışdı - onu bilmədim). Soruşdum ki, mən nədən yazmalıyam? Bildirdi ki, sən Türkiyəni çox tərifləyirsən. Təklif olunur ki, Türkiyənin əleyhinə bir məqalə yazasan. «Yox» cavabı verdim - yazı da bilmərəm, Türkiyə üzrə mütəxəssis də deyiləm. Qayıtdı ki, axı Türkiyə tarixindən dərs deyirsən? Bildirdim ki, bunun işə dəxli yoxdur. Dedi ki, məqaləni yazıblar, sən tək cə qol çək. Mən qəti boyun

qaçırdım. Dedi ki, yaxşı, ikinci mövzu - sosializm quruluşunun müsbət cəhətləri, nə bilim, elm, nə bilim nə... Bundan da yazıblar məqaləni, sən, sadəcə olaraq, qolunu çək, biz onu «Bakraboği»də, «Pravda»da çap etdirəcəyik, bununla da məsələ qurtaracaq. Yenə qəti imtina etdim. Onda dedi ki, bilirsənmi ki, özün Don Kixot vəziyyətinə düşə bilərsən? (Özü də, mənimlə bir az ərklə danışırdı; dedi ki, məni bağışla, mən bu sözü işlətsəm acığın gəlməsin). Qabağında çox böyük stol vardı (kafedra müdiridir də). Dedi ki, bu stol böyüklükdə dəyirman daşı olsa qaldırarsan? Cavab verdim ki, yox. Dedi ki, bəs niyə onun altına girirsən? Qayıtdım ki, çatsa da, çatmasa da, məni əzsə də, əzməsə də onun altına girməliyəm. Baxdı-baxdı, «daha sənə kömək etməyə gücüm yoxdur, sonra peşman olacaqsan» dedi. Dedim: «Eybi yoxdur, Aslan müəllim. Qoy peşman olum, bu, mənim yolumdur».

O «Don Kixot» sözünü mənə bir neçə nəfər deyib. Hətta həbsxanadan çıxandan sonra da.

Bir dəfə Özbəkistandaydıq, akademik Fərəməz Maqsudov'la ikimiz ayrıca mübahisə edirdik (yanımızda bir-iki özbək də vardı). Birdən o qayıtdı ki, ay Əbülfəz müəllim, əl çək bu işlərdən, bu, Don Kixotluqdur. (Özbəklərin arasında da təbliğat aparırdım ki, bu imperiya dağılmalıdır).

Mən özümü heç zaman Don Kixot vəziyyətində hiss etməmişəm - heç zaman!

Nəyə arxayın idin?

Həmin vaxt uşaqlara deyirdim ki, bu imperiya, mənim hesablamalarıma görə, 1985-86-cı illərdə dağılacaq (əsasən 86-cı ili götürmüşdüm). Dağılanda isə biz hazır olmalıyıq. Mən demirəm ki, indi bir şey eləyək, indidən biz gizli təşkilatlar yaradaq, həmin vaxta hazır olaq ki, xalqa lazım olanda üzə çıxaq, xalqı ehtiyacını müdafiə edək. O tələbələr qalır, o tələbələr indi də mitinqlərə gəlir. Hamısı da indi deyir ki, müəllim, sən in o vaxt dediklərini biz eləyə bilmədik. Məni müdafiə edən tələbələr vardı, başa düşənlər vardı; artıq cəmiyyətimiz vardı: üçlük bir, beşlik bir, yeddiplik bir, doqquzluq bir. Ayrı-ayrı qruplar, yaratmışdım ki, bir-biri ilə əlaqəsi olmasın, çünki bilirdim ki, tez ilişdirərlər. Bunlardan elə oldu - birisi ilişdi, üç nəfərin işi açıldı, sonra bir yerdə beşininki açıldı (bir nəfər satqın çıxdı, ya da döyülüb ələ alındı), daha genişlənilib bütün tələbələri əhatə edə bilmədi, bütün tələbələri işə qarışdırma bilmədilər. Bu, təbiidir, bilirdim ki, belə də olacaq.

Don Kixot olmadığımı inanmaqda mənə tarixçiliyim də kömək edirdi - tutuşdururdum, görürdüm ki, bu cür dövlətlər insanlığa ziddir, onlar yaşaya bilmir, onların yaşamaq qabiliyyəti yoxdur.

Deməli, bugünkü günə inamın vardı?

Təbii! Mən deyirdim ki, o günü hökmən görəcəyəm. Ancaq doğrudan, arada şübhəli idim ki, bu dövlət dağılmağına dağılacaq, amma mən bəlkə görməyə də bilərəm - öldürə bilərlər, yolda ölə bilərəm, kolda ölə bilərəm, haradasa ölə bilərəm. Ölüm təbii şeydir, ancaq mən bilirdim ki, imperiyanın dağılması günü hökmən yetişəcək. Bunu dərstdə də izah edirdim, çünki dərşini keçirdik. Keçirik Osmanlı imperiyasını - möhşətəm imperiya birdən-birə nə cür olur dağılır? Sonra keçirik, məsələn, müstəmləkəçilik sistemini, nəhəng Britaniya imperiyasını. XIX əsrdə nə var - İngiltərənin əli var, nə var - ingilisin barmağı var, nə var - ingilis həll edir, hətta bütün dünyanın taleyini. Meydana gəlir, birdən-birə elə darmadağın olur ki, İngiltərə bir adada qalıb-qalmayacağı məsələsini bizim dövrümüzdə həll edə bilmir, hələ ətrafdakı adaları saxlaya bilmir, qaldı o imperiyanı. Və mən bilirdim ki, Rusiyanın özü də o yerə gəlib çıxacaq.

Çox qəribədir ki, mən həbsxanadan çıxandan sonra (1976-da çıxmışam) Bukovski adlı bir tarixçinin də öz yazılarında təxminən bu mövqedə durduğunu gördüm. Onu da tutdular. O da deyirdi ki, əgər belə getsə bu imperiya dağılacqdır və dağılmasının əsas səbəbkarlarından birisi də rus şovinizmidir - başqa xalqları o qədər sıxır ki, o xalqlar yığışib, birləşib buna qarşı çıxacaq və dağıdacaq. İndi bu dövlətdə islahat aparılmasa gələcəkdə imperiya elə dağılacaq ki, Rusiyadan olsa-olsa balaca bir dövlət qalacaq, ancaq indi dağılsa heç olmasa böyük Rusiya qala bilər.

Bu, əsl rus vətənpərvərliyidir. Bunu görənlər vardı, amma o zaman onlara, sadəcə olaraq, heç kəs qulaq asmırdı - onları tuturdular, sürgün edirdilər, qovalayırdılar.

Bəy, sən tutulan ərəfədə (təxminən o illər idi) filosof Qənbər müəllim də tutulmuşdu, sonra onu güllələdilər...

Yox, mən çıxandan bir müddət sonra idi. Çıxandan sonra rəhmətlik Qənbərlə görüşmüşdüm.

Qabaqlar da o adamla tanışlığın vardı mı?

Bəli.

Ümumiyyətlə, onun ölümünə, bu işə münasibət məni çox maraqlandırır.

Bu, çox mürəkkəb məsələdir. Qənbər müəllimlə biz tanış idik. Rəhmətlik fikir söyləyən idi, bu mövcud quruluşun əleyhinə idi, sistemdə gedən eybəcərlikləri tənqid edirdi, xüsusən rüşvətxorluğun əleyhinə hər yerdə danışırdı. Hətta universitetin qabağında qəbul imtahanları vaxtı dilənçi ona əl açanda bütün tələbələrin içərisində on qəpik verib demişdi ki, qəbula düşməmişəm, get rektordan, prorektordan, qəbula düşənlərdən al, onlar möhkəm yığıb. Bu sözləri bütün tələbələr əzbər eləmişdi.

Sözünü deyən idi. Savadlı adamdı, dərslərini yaxşı keçirdi. Amma bunda bir qədər qəribəliklər vardı. Bir vaxt o da demişdi ki, Əbülfəz Don Kixotluq edir. Baxmayaraq ki, müəyyən şeylərdə fikir bölüşdürməsində bir olmuşuq, bəzi söhbətlər etmişik. Sonra o, mənə elə gəlir ki, universitetdəki mafiozluğun, rüşvətxorluğun qurbanlarından oldu.

Onun ölümündə, hər halda, bir siyasi motiv hiss olunurdumu?

Yox, orada siyasi motiv yoxdur. Yox, siyasi motiv yoxdur. O, siyasi motivə az gedirdi, bundan həmişə çəkinirdi, qorxurdu. Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsindən yaman qorxurdu, ehtiyat edirdi.

Axi o, BMT-yə də müraciət etmişdi?

Hansı mənada? Mən bilmirəm.

«Bu ölkədə yaşamaq istəmirəm»...

Özünün yaşayış şəraiti çox ağır idi. Doğrudur, heç bir başqa gəlir yeri yox, maaşı ilə yaşaya bilmir. Psixi əzab keçirirdi. Yaşaya bilmirdi - evi yox, yurdu yox, ona görə də bezmişdi.

Bəy, indi bir sual: 70-ci illərdə - sən tutulan vaxt, ümumiyyətlə, respublikada Azərbaycanın istər ziyalılarında, istər fəhlələrində ictimai-siyasi təfəkkür necə idi?Azadlıq arzuları, ideyaları ilə bağlı demək istəyirəm.

Bu işlər birdən-birə yaranmayıb. O zaman bir çox şeylərin - vətənpərvərliyin, milləti sevməyin hələ ana xətləri tamam qırılmamışdı, qalırdı, onu müdafiə edirdilər. Yəni hiss edirdin ki, bu millət özünü müəyyən qədər qoruyur, ziyalıları onu müdafiə edir (ya gizli, ya açıq şəkildə), özünüqoruma duyğusu qüvvətlidir.

Birincisi, Azərbaycan dilinin təbliğati genişləniirdi. Azərbaycan dili müəllimləri kitablar buraxırdılar, hər yerdə çıxış edirdilər. Heydər Əliyevin ən böyük işlərindən birisi bu idi. Azərbaycanda iki şeyi görəndən sonra Əliyevə münasibətim dəyişməyə başladı. Birincisi, ilk dəfə olaraq bir neçə dilçi alimə (yeddi nəfərdi, ya altı nəfərdi) bir yerdə dövlət mükafatı verirdi.

Hə, dördcildlik «Müasir Azərbaycan dili» kitabına görə.

Bəli, o mükafatın verilməsi bu demək idi ki, Azərbaycan dilçilərinin nüfuzu qalxır və onlar toxunulmaz olurlar. Axı millətin təfəkkürünü inkişaf etdirməyə dilçilər başlayır. Bu baxımdan mükafatın çox xeyri oldu. Mükafat verilən kimi dilimizin işlədilməsi genişlənməyə başladı. Bu, çox təbiidir; o zaman eləydi - nəyə mükafat verilsəydi həmin sahə inkişaf etdirilməliydi.

«Yuxarıda belə məsləhət bilirlər»...

Bu, Heydər Əliyevin xidməti idi. Və bir də akademik Ziya Bünyadov'un «Azərbaycan Atabəylər dövləti» əsərinə dövlət mükafatı verdirməsi. Bu da o deməkdi ki, vaxtilə Ziya Bünyadova «millətçi», «şovinizt» deyə hər cür damğalar vururdular və indi o, alimi bütün hücumlardan qorudu, yəni siz ermənilər ki həmişə Ziyaya «millətçi» deyirdiniz, indi alın - o, dövlət mükafatı laureatıdır. Vaxtilə Heydər Əliyev Ziya Bünyadovu tənqid etmişdi. Ermənilər bundan istifadə edib yazırdılar ki, hətta Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi belə onu tənqid edib və Ziyanı beləcə vururdular. Bu mükafatdan sonra isə ermənilər təzədən yazdılar ki, Heydər Əliyev millətçidir - o, millətçi Ziya Bünyadova dövlət mükafatı verir.

Bax, bu şəkildə hiss olunurdu ki, hamı öz vətəninə, millətini istəyir, ancaq sadəcə olaraq, bunun müdafiə formalarını bilmir, hərə bir cür, öz bacardığı kimi müdafiə edir. Bu, bir xətt idi.

İkincisi. Bizim xoşbəxtliyimiz onda idi ki, dilçilərimizlə ədəbiyyatçılarımız təzyiqlərə təslim olmayıblar, Azərbaycan ədəbiyyatını və dilini həmişə təbliğ ediblər. Bu ikisi bizdə vətənpərvərlik duyğularını saxlayıb, ölməyə qoymayıb.

Birinci müdafiəyə qalxanlardan birisi rəhmətlik Mehdi Hüseyn idi. Xəlil Rza ilə İsa Hüseynov o zaman bəzi əsərlər yazmışdılar. Xəlil Rzanın vətənpərvər şerləri guya millətçi idi, İsa Hüseynovu «Tütək səsi» və «Yanar ürək» əsərinə görə tənqid etdilər ki, burada zamanı qamçılayır, «karatelnı otryadlar», dövrü, mühiti pisləyir. Mehdi Hüseyn sonra çıxış etdi ki, onların günahlarının bir qismi də biz idarəçilərdədir, yəni məndədir (o, Yazıçılar İttifaqının katibi idi) - biz gərək gənclərlə məşğul olaq, onların müəyyən səhvlərini özümüz tənqid edib düzəldək. Yəni o, gəncləri himayəyə götürürdü ki, məsələlər genişləniib getməsin.

60-ıncı illərdə ikinci bir dalğa gəldi. Bəxtiyar Vahabzadə'nin şerləri artıq hər yanda oxunurdu: «Gülüstan» poeması əldən-ələ gəzirdi. Rəsul Rza'nın yazıları, xüsusən «Qızılgül olmayaydı» poeması yeni nəfəs idi. Düzdür, o zaman, bir növ, güclü ədəbiyyat darğaları da vardı, o darğalara qarşı güclü mübarizə də.

Sonra Yusif Səmədoğlu'nun, Anar'ın, Əkrəm Əylisli'nin, Elçin'in yazıları 60-ıncı illər ədəbiyyatında birdən qabağa çıxdı, onun böyük müsbət əhəmiyyəti oldu.

Ancaq bunlar «dissidentlik» anlayışı ilə eyniləşdirilə bilməz.

Şəksiz, o cür qiymətləndirmək olmaz. Bunlara o zaman rəhmətlik İmran Qasimov da himayəçilik edənlərdən biri idi. Rəsul Rza ilə İmran Qasimov bərk müdafiə edirdilər. Sonra Heydər Əliyev də müəyyən qədər...

...liberallıq elədi....

...liberallıq elədi, dəymədi. O, əvvəllər tənqid elədiyi adamların hamısına sonradan həm vəzifə verdi, həm də müdafiə etdi, həm Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verdi və sair. Beləliklə də, «Azərbaycanda yəni bir millətçilik, bir düşmənçilik var» sözünü götürdü (ab-havanı yumşaltmaq məqsədi ilə).

Ümumiyyətlə, Bəy, sən tutulan vaxt Azərbaycanda dissidentlik olub demək mümkündürmü?

-Yox, yoxdu. Demək, belə vardı. Hərəkət aparılırdı. Sumqayıtda, bəzi yerlərdə balaca qruplar da mövcud idi, onları Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinə çağırıb danışdırır, dilindən kağız alırdılar ki, gedin, nəzarətdəsiniz. Bu cür söhbətlər gedirdi. Ancaq məsələni sırf elmi əsasda qoyub elmi istiqamətdə aparmaq yoxdu. Ona görə də cəhd etdilər ki, məni Mərkəzi Komitənin təbliğat şöbəsinə [müdir] aparsınlar, beləliklə, vəzifə verməklə məni bitərəfləşdirlərlər. Elə Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə yanıma adam göndərdilər. Partkom iki dəfə məndən xahiş etdi, getmədim. Sonradan gördülər ki, daha bitərəfləşdirmək mümkün deyil, bircə yol qalır - həbs etmək, götürmək, 1975-inci ildə həbs etdilər.

Bəlkə həbs dövrün haqqında danışasan, Bəy? Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin zindanında olmusan iki il...

Yox, mənə cəmi il yarım həbs veriblər. Yarım ilini yatmışam Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində, bir ilini isə daş karxanasında aparıb işlədiblər.

Bəlkə elə onlardan danışasan?

Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində də, təbii ki, yaxşı insanlar vardı. Məni, əlbəttə, müdafiə etmirdilər, canavar kimi üstümə düşmüşdülər, amma öyrənmişdim ki, həbs olunmağım haqqında ayrı-ayrı vaxtlarda bir ay ara verib sonra yenidən səsvermə keçiriblər. Əvvəl həbs olunmağım səs verilməyib. Müəyyən qüvvələr tutulmağım razı olmayıb. Sonradan mən fəaliyyətimi genişləndirdiyimə görə daha müdafiə edə bilməyiblər. Məni iki-üç dəfə çağırıblar ora. Görüblər ki, daha dayanmıram, məni müdafiə edənlər də aciz qalıb, səs çoxluğu ilə (27 nəfər lehinə, 7 nəfər əleyhinə) tutdular.

Kollegiya olub?

Hə, kollegial səs verilib ki, həbs olunsun. Ondan sonra həbs etdilər. Amma bəzi adamların rəğbətini hiss edirdim. Görünür, yəqin onlar da mənim dediklərimi oxuyanda fikirləşirdilər ki, düz deyirəm. Yəni burada səhv şey yoxdur, hamı məsələnin nə şəkildə olduğunu görür, amma hərə bir cür düşünür ki, hələ dövrü deyil və s.

Həmişə qələmlə işləyən adamın birdən-birə daş daşması yəqin ki, çox çətin oldu?

Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində pis davrananlar da vardı, tutmağa meyli olanlar da vardı. Ən pisi bu idi ki, istəyirdilər kollektiv tutsunlar, yəni mənimlə bərabər müəllim yoldaşlarımdan, yaxın dostlarımdan, tələbələrimdən də bir neçəsini tutsunlar, bunu böyütsünlər. Onların bu cür yanaşmasından duyulurdu ki, təqribən 10-15 nəfər tutulmalıdır. Mən də çalışırdım ki, tək gedim, yəni ətrafımda tələbələrim, müəllim və yoldaşlarım olmasın. Mən deyirdim ki, hamısını mən eləmişəm, nə varsa öz üstümə götürürdüm. Hətta bunu dedilər ki, sən hər şeyi üstünə götürüb istəyirsən ki, tək gedəsən, yoldaşlarını xilas edəsən - bu olmayacaq. Çox bərk girişmişdilər. Sonra bunun qarşısı bir az alındı, görünür, buna «yuxarı»da «böyük»in təsiri olub ki, cavanlar tutulmasın, ya nəşə.

Daş daşımağa gəldikdə isə, maddə vardı, özümə oxudular ki, siyasi işlər üzrə tutulan adamlar islah-əmək düşərgələrində ən ağır işdə işlədilməlidir.

Mən elə bilirdim ki, siyasi dustaqları fiziki işlərdə işlətmirlər.

Mən də əvvəl elə bilirdim. Yox, yox, əksinə; guya onlar ən ağır işdə işlədilməklə islah olunacaqlar.

Məni əvvəl apardılar daş kəsilən yerə - daş karxanasına...

Respublikada?

Respublikada, Qaradağda.

Orada həbsxana var, indi, deyəsən, dağıdıb ləğv ediblər. Ora yaşadığımız yerdən təxminən 1-2 kilometr aralı idi. Gündə düzürdülər itləri qabağa, əsgərlər ətrafımızda, itləri üstümüzə quşqurdurdular. Yoldan çıxmaq olmaz. Bir balaca etiraz edən kimi başımızın üstündən güllə atırlar: «yatın yerə!», nə bilim nə...

Çox əzab-əziyyət, vəhşilik içərisində idik. Bir-iki dəfə tufəngi mənim üstümə dirəyiblər, çünki iti quşqurdublar dustaqların üstünə, mən cumub itə təpiyimlə vurmaşam, vuranda tufəng çəkiblər üstümə. Sonra uşaqlar məni müdafiə ediblər. Orada belə şeylər olurdu. Deyirdilər ki, gündə 900-950 daş yükləməlisiniz maşına, o yekə daşlardan. Bir-iki gün elə işlətdilər. Sonradan uşaqlar başladılar kömək etməyə. Çox vaxt yükləməyi özləri edirdilər; görürdülər ki, mənim gücüm çatan şey deyil. Məhbusların köməyi olmasaydı orada mənim vəziyyətim yəqin ki, çox ağır olardı.

Siyasi məhbuslar da var idimi?

Yox, bir nəfər də siyasi məhbus yox idi. Tutulanların böyük bir hissəsi sürücülərdi - yol qəzalarında özünün qohum-qardaşı yanında ölüb, tutub salıblar bura. Torpaq üstündə tutulanlar vardı, oğrular vardı, adam öldürənlər var, ev talayanlar vardı...

Çox maraqlıdır, Bəy, onlar başa düşürdülərmi səni - Bəy nə istəyir? Gülmürdülər ki?

Yox. Onlar xüsusən bir şeyə görə mənə hörmət edirdilər - Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində yatmağıma. Həbsxanada yatanların bir qanunu var - dostunu, yoldaşını satmamaq. Heç kimi satmamısan, tək özün girmisənsə hörmət edirdilər. Mən ora girməmişdən bilirdilər, gələn kimi dedilər ki, istəyiblər çox adam tutsunlar, heç kəsi satmamısan, ona görə sənə hörmətimiz var. «Vurub-tutan», oğru ideyasını aparan uşaqlar ki deyirlər, onlar yığılıb müzakirə eləyib belə qərara gəlirlər ki, bu adam toxunulmaz adamdır; ona hörmət edilməlidir; bu da imperiyaya

qarşı mübarizə aparır, biz də (onlar da özlərini imperiya ilə vuruşan sayırlar, onların öz ideyası var).

Orada cavanları, elə başqalarını da çox suallar maraqlandırır: siyasi suallar, həyat sualları, SSRİ-yə dair suallar, dini suallar... Çox vaxt deyirdilər ki, sən o cür bizə onları izah elə, işini biz görürük. Gedib tez maşını yükləyib gəlirdilər. Mən onlarla söhbət aparırdım. Ona görə mənim hörmətimi saxlayırdılar.

Orada da DTK-nın öyrətdiyi adam vardı, mənə ilişirdi. Ancaq özüm üstündən keçirdim ki, eybi yoxdur. İki dəfə mənə öldürmək istəyiblər. Bir dəfə gecə qaranlıqda ara qarışdı. Mən keçdim adamları aralamağa (bir-birini bıçaqlayırdılar; aranı bilə-bilə qatmışdılar), o zaman mənə vurmaq istəyəndə arxamda adam olub, o qoymayıb, bıçağı tutub alıb. Sonra vurmaq istəyəni bildim. O, öyrədilmiş adamdı. Dandi, dedi ki, qaranlıqda sənə heç tanımamışam.

İstəyirdilər ki, mənə həbsxanada bir də dolaşdırıb, işi artırıb başqa yerə göndərsinlər. Özüm ərizə yazdım ki, mən siyasi dustağam, burada qalmaq istəmirəm, xahiş edirəm mənə göndərin siyasi dustaqlar olan düşərgəyə. O ərizəni rədd etdilər. İki dəfə yazdım, qəbul etmədilər. Sonradan hiss etdim ki, mənə buraxmaq da istəmirlər. İki-üç dəfə istədilər ki, işi qurdalasınlar. Ancaq yenə başa düşmədim, görünür, vətənpərvər insanlar kömək etdilər işin uzanmamasına. Məsələn, orada dustaqlar vərəqə yaydılar ki, qalxın! İndi bizim «Azadlıq» qəzetində olan «El gücü - sel gücü!» şüarı altındaydı, bir neçə də mənim ifadələrim. Dedilər ki, bu ifadələr DTK-da sənəin sözlərin kimi dəftərə düşüb, bu yazı sənəin olar. Bildirdim ki, bu sözləri camaata burada da danışmışam, amma bu yazı mənimki deyil, o vərəqəni yaymamışam. Belə-belə şeylər eləməyə çalışırdılar.

Ümumiyyətlə, dustaqlıq həyatı düşüncələrinə təsir etdimi?

Dustaqlıq həyatı çox ağırdır; o da bir dərstdir, yəni haqlı, yaxud haqsız əzilən insanlar orada çoxdur. Orada hər cür insan var; həyatın, bir növ, dibidir. Həyatın dibinin haradan başladığını adam görür. Cəmiyyətlə daha yaxşı tanış olursan, çünki orada müxtəlif zümrələri təmsil edən hər cür adam var.

Ancaq psixoloji cəhətdən çox çətinidir; dözmək olmur, çox ağırdır. Məsələn, görürsən ki, 19-20 yaşında cavan uşaqlardır. Kiçik bir sözün üstündə bir-birinin üstünə bıçaq çıxartdılar. Sən də həmişə bıçağın arasına girirsən, aralaşdırmayanda olmur (ağsaqqallıq məsələsi var). Elə olub iki bıçaqlaşanın arasına girmişəm, biri arxadan bıçağı kürəyimə dirəyib ki, çəkil, vururam. Demişəm ki, vursan da çəkilməyəcəyəm. Axırda hirsə bıçağı vurub daşa, çıxıb gedib. (Həmin o iki nəfər bir aydan sonra barışdılar, gəlib məndən üzr istədilər. Həmişə minnətdarlıqla deyirdilər ki, sən olmasaydın ikimizdən birimiz ölməli idi, birimiz də doğranacaqdı). Belə şeylər çox olurdu. Sonradan mənə hörmət bir az da çoxalırdı.

Bəy, dustaqdan çıxandan sonra ilk siyasi tədbirin necə oldu, harada oldu? Yoxsa siyasətdən bir müddət uşaqlaşmağa məcbur oldun?

Heç bir məcburiyyət yoxdu. Mən çıxanda bir qərar vardı ki, kim haradan tutulubsa həmin yerə işə qayıtmalıdır. Mən də qayıtdım universitetə, dedim ki, öz yerimə qayıtmalıyam. Rəhmətlik Faiq Bağırzadə baxdı, soruşdu ki, sən kimsən ki? Dedim filankəsəm. Dedi ki, hə, dünyanı qatışdıran o filankəs sənsən? Mənim səndən xəbərim olmayıb. Cavab verdim ki, elə bəla orasındadır ki, universitetin müəllimi tutulur, bundan rektorun xəbəri olmur.

Onun dövründə tutulmuşdun?

Hə. Onun dövründə. Mən tutulandan sonra hətta universitetə xüsusi işlər üzrə dördüncü prorektor da əlavə etdilər - DTK-nın podpolkovnikini. O adam da məni gördü. Yaşlı adam idi. Məni otağına apardı. Dedim ki, mənim sənədlərim sizdədir. Mənə birçə şey dedi ki (görünür ki, daha təqaüdə çıxdığına, son dövrlərini yaşadığına görə), oğul, qanun qəvinindir (güclünüdür - Ə.T.), sən şərqsünassan. Güclü olsan hər şey sənə olacaq, gücsüz olsan qanunsuz sayılacaqsan, səni əzəcəklər. Bu sözü yadında saxla. Dedi, vəssalam, sənədlərimi verdi, çıxıb getdim.

Universitetə götürmədilər. Gəldim Şərqsünaslıq İnstitutuna. Rəhbərlik məni işə götürmədi. Görünür, fikirləşib ki, məndən nə qədər uzaq olsa qulaq dincliyidir.

[Onda direktor kim idi?](#)

Adını deməyə ehtiyac yoxdur. Rəhmətlik mənim müəllimim olduğuna görə ona qarşı heç bir söz demək istəmirəm. O, tələbə vaxtından mənim üsyankarlığımı bilirdi. Yəqin düşünüb ki, Əbülfəz instituta gəlsə burada da ələmi bir-birinə qatacaq. Nə isə, qəbul eləmədi. Hətta Mərkəzi Komitədən deyirdilər ki, bu yeri MK verir, sizin işiniz deyil. Yenə razılaşmadı.

Beş-altı ay işsiz qalandan sonra Cahangir müəllim [Qəhrəmanov] Əlyazmalar İnstitutuna götürdü. O da belə şərt qoydu ki, daha o şeylər getdi ha. Bura universitet-zad deyil; bura Əlyazmalar İnstitutudur, gələcəksən, hər gün əlyazmalarla işləyəcəksən. Mən də dedim ki, işləyəcəyəm.

Əlyazmalarla işləyə-ışləyə yenə də başlamışdım yavaş-yavaş dəyilməyən, toxunulmayan, nəzərə çarpmayan keçmiş tələbələrəmlə görüşməyə, onlarla söhbətlər aparmağa. Yenə qrup yaratmaq, cəmiyyət yaratmaq istəyirdim. Bir proqram yazdım, onu da cırdım. Belə-belə şeylər oldu...

[İlk dəfə Meydana bu hadisələr vaxtı haçan çıxdın, Bəy? 88-inci ilin fevralı deyilmi?](#)

Birinci dəfə mitinq olanda mənim xəbərim yoxdu; bir də eşitdim ki, mitinq olub qurtarıb. İkinci mitinqdən sonra hamısında iştirak etməyə başladım. Özüm çıxış eləmədim. Bir-iki dəfə çıxış etdim, səsim də batdı, soyuq da vurdu.

Özümün ən məsuliyyətli saydığım dövr 88-in noyabrı idi. Qorxurdum ki, şəhərdə qırğın ola bilər, ona görə o vaxt gecə-gündüz yatmırdım.

[O vaxt həmişə Nemətin yanında olurdun. Xahiş edirəm bu dövrü bir səciyyələndirəsən, çünki onun haqqında ictimai fikrimizdə olduqca təzadlı rəylər var, o dövrdə sərhədlər də açıldı, başqa məsələlər də oldu. Ümumiyyətlə, istərdim ki, bu 19 gün haqqında sənə fikrini biləm.](#)

Sərhədlərin açılması ondan sonra oldu, həmin vaxt deyildi.

Yeri gəlmişkən onu da deyim ki, sərhəd məsələsi haqqında çoxlu ziddiyyətli fikirlər var. Bəziləri sərhədlərin açılmasını Cəlilabad, Lənkəran hadisələri ilə eyni sırada xatırlayır, onu DTK-nın əməli sayır. Ancaq bu fikir yanlışdır. Qəti bildirirəm ki, Naxçıvanda və bir çox yerlərdə sərhədlər bizim razılığımız və iştirakımızla sökülüb. Axı niyə Berlin divarı aradan götürülməli, Araz boyu tikanlı məftillər isə iki Azərbaycanın ortasında əbədi göz dağı kimi qalmalı idi?! Özü də, biz bunu elə vaxta planlaşdırmışdıq ki, dekabrın 31-ində bütün dünya Yeni ili bayram edəndə bütün dünya azərbaycanlıları da həmin günü birlik bayramı kimi qeyd etsin. Doğrudan da, belə oldu - 31 dekabrın dünya azərbaycanlılarının birliyi bayram günü olması rəsmən qərara alınıb. Ancaq o başqa məsələ ki, sərhədlərin açılmasından Moskva öz

məqsədləri üçün istifadə etməyə başladı, hətta bir çox yerlərdə rus sərhədçilərinin özü bu işdə fəal iştirakçıya çevrildi.

[İndi isə 19 gün haqqında...](#)

Miting başlayanda Nemətin xəbəri yox idi, amma mənim xəbərim vardı - bildirdim ki, başlayacaq, haradan başlayacaq, nə cür gedəcək, mən də harada qoşulacağam. Özlərinə demişdim ki, gələcəksiniz, Əlyazmalar İnstitutunun yanındakı bağda mən sizə qoşulacağam.

[Bu, xeyirxah niyyətlə başlayırdı, yoxsa başqa niyyət vardı?](#)

Vallah, mən başqalarını bilmirəm, sonradan fikirləşdim ki, orada başqa əllər olub. Ancaq bunu fikirləşirdim ki, hərəkətdir - başlayır, millət mitinq eləməlidir. Qarabağ müdafiə olunmalıdır. Söhbət bundan gedir; istəyir bu işi DTK eləsin, istəyir hökumət qursun - fərqi yoxdur. Mənə işin mahiyyəti maraqlı idi, bu iş Azərbaycan xalqının Qarabağa qarşı olan qəsdə meydanda etirazdır; istəyir fitnəyə gedək, istəyir özümüz edək (əlbəttə, özümüz etsək daha yaxşı), mahiyyət budur ki, etirazdır. Bundan sonra lap tutsunlar, nə edirlər etsinlər.

Bəzən mənə də deyirdilər ki, bu işi hökumət təşkil edib. Deyirəm ki, yaxşı, edib, amma bu, filan şeyin əleyhinə deyildimi? Bəlkə hökumətdə, DTK-da elə bir vətənpərvər kişi var ki (lap polkovnikdir), o görür ki, xalq bu şəkildədir, ona görə də bu işi qurur? Burada nə var axı?

Nemət ora sonradan gəldi. O, əvvəllər də mitinqlərdə yox idi. Nemət üçüncü günü - dördüncü günü yavaş-yavaş inkişaf elədi, çıxdı qabağa. Mənim özüm də, Nemət də, hamımız birinci gün dedik ki, gedək, mitinqə sabah gələrik. Dedilər ki, yox, meydanı daha əldən buraxmaq olmaz. Gördüm ki, fitə basdılar, daha o oldu, bu oldu «gedək» sözünü işlətmədim.

Bu hərəkəti biz dünyaya tanıtmaq bacarmadıq. 19 günlük o hərəkət beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılırdı tamamilə başqa cür təsir olardı. Dünya bizdən xəbər tutmadı. Bizi blokada aldılar, Moskva da əhəmiyyət vermədi. Səsimizi dünyaya çıxarmağa qoymadılar.

Hərəkətdə iştirak edənlərin hamısı ürəklə yanaşırdı. Rəhmətlik Aydın Məmmədov da, Sabir Rüstəmxanlı da, Nemət də, hamısı da. Hərəkətin düşündüyü kimi deyirdi: birdən qırğın olar, gecə qalmayaq, gündüz qalaq. Bəzisi deyirdi ki, hava soyuqdur. Yoxsa «o, xaindir, bu, xaindir» sözləri zərərli idi. Nemət o zaman camaata and içdirməyədi kütlənin ağzını salacaqdılar Ermənikəndə tərəf. Gedəcəkdilər ermənilər yaşayan binalara (onlarda da silah var), atışacaqdılar. Düzdür, ermənilərdən daha çox öləcəkdi, ancaq bizim millət də xeyli itki verəcəkdi və şəhərdə iri qarışıqlıqlar düşəcəkdi. Nemət bunun qarşısını almaqda o vaxt, doğrudan da, çox böyük iş gördü. Bunu danmaq olmaz. Sadəcə olaraq, Nemət sonradan özünün nöqsanını görə bilmədi. Hərəkət ilk əvvəl başladı böyük qəzəb və çilgünlüklə, amma o, sonadək qəzəblə, həyəcanla gedə bilməz; o, müəyyən vaxtda siyasi platforma üstünə enməlidir.

[Bəy, mənə elə gəlir ki, Nemət 1988-inci ilin noyabrında şöhrətin zirvəsinə qalxdı. 1989-uncu ilin yayında isə artıq Azərbaycan Xalq Cəbhəsi yaranmışdı; o, bu intellektual qüvvəni gördü, ona intellekt baxımından yer qalmadığını kəsdirib Cəbhəyə qısqanlıqla yanaşdı.](#)

Bunun səbəbi haqqında müxtəlif sözlər demək mümkündür. Sadəcə olaraq, elə adamlar var ki, öz dediyində israr edir: yalnız mən deyən olmalıdır! Bununla da demokratik ictimai hərəkəti irəli aparmaq olmaz. «Mən deyən olmalıdır»-in sonu üsyandır; vahid hakimiyyətin sonu üsyanla nəticələnir. Məsləhətlə gədilən yol uzundur, amma ən düzgünüdür.

Bax, indi səninlə söhbət edəndə çıxdım, öyrəndim ki, bir az bundan qabaq Nemət Pənahov bir neçə nəfərlə mitinqə gəlib, döyüblər, həbs edib aparıblar.

Kütlə də onu müdafiə etməyə getməyəcək.

Getməyəcək, əlbəttə. Bu cür olmaz; o başa düşməlidir ki, olmaz. Bu, xalq hərəkatıdır, beş-üç nəfərin, bir cəmiyyətin (məsələn, deyək ki, Xalq Cəbhəsinin) hərəkatı deyil. Xalq Cəbhəsi, sadəcə olaraq, xalq hərəkatını az-çox təmsil edir.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsi 1989-uncu il iyulun 16-sında yaranıb və həmin təsis konfransından başlayaraq Əbülfəz Əliyev onun sədridir. Sədr seçilən anda hansı duyğuları keçirdin, öz üzərində hansı yükü hiss etdin, bu yükün məsuliyyətindən qorxmadın ki?

Yox, bəy. Məsuliyyət məsələsi, doğrudan da, çətindir, amma orası var ki, adam bir işə girşəndə bir şeyi fikirləşir ki, mən bütün gücüm və vicdanımla işləyəcəyəm. Yəni güc və vicdandan o tərəfə gedə bilməzsən. Gücün çatmayacaq - xalq deyəcək ki, dur qırağa, duracaqsan. Çatacaq - deyəcəklər hələ davam elə. Sadəcə, bir şey var ki, yanında işləyən dostlarına, yoldaşlarına sənə hər sözü deməyə, sənə tənqid etməyə, nöqsanını söyləməyə imkan verəsən. Bir də var ki, həm də ümumi, kollegial fikrə, hamının öz sözünü söyləməsinə imkan yaradırsan. Ona görə də mənim xoşuma gəlir ki, tez-tez yığınaq olsun, konfrans olsun, məclis olsun, qurultay olsun. Orada, məsələn, 50 nəfər yığışsa, 20-si sussa da 20-si öz sözünü deyəcək, bütün nöqsanlar üzə çıxacaq.

Yəqin ki, Bəy, sədr seçiləndə öz təsəvvüründə yaratdığı bir Xalq Cəbhəsi vardı. İndiki Xalq Cəbhəsi sənə o Xalq Cəbhəyə nə dərəcədə cavab verir, ona nə qədər uyğun gəlir?

Mənim təsəvvürümdə olan Xalq Cəbhəsi yaranmadı.

O, necə Cəbhə idi?

O Cəbhədə, məsələn, heç olmazsa 50-60 min gənc olmalı idi; onlar heç nəyə qarışmamalı idilər, sadəcə olaraq, müəyyən inzibati işləri yerinə yetirməli idilər - filan yerdə dur-dur, növbətçilik elə-elə! Gəlib hər şeyə müdaxilə etmək olmaz; əsgər kimi göstəriş və tapşırığa əməl etməli idilər. Qurum bu cür olmalı idi. Onda hiss edilsəydi ki Cəbhənin belə qüvvəsi var, onunla çox ehtiyatlı davranardılar. Bu, birinci şərt idi.

İkincisi, biz Xalq Cəbhəsinin içərisində bir sıra böyük qurumlar yaratmalı idik. Məsələn, indi-indi adını qoymuşuq analitik və proqnoz mərkəzi (elə onda istəyirdim ki, adını təhlil və təyin şöbəsi qoyaq). O təhlil və təyin şöbəsi elə ilk gündən yaradılmalı idi. Özü də, burada təxminən 5 nəfər işləməli idi, qalan bütün institutlarla əlaqə yaradılmalıydı. Hamı, yəni Azərbaycanın ziyalı potensialı işə cəlb olunmalı idi, ancaq oluna bilmədi.

Cəbhənin məlumat bölümü də zəifdir.

Bəli. Ümumiyyətlə, Cəbhə qurulmayıb axı. O, bir təşkilat kimi hələ tam yaradılmayıb.

Bunun günahı, Bəy, nədədir, kimdədir?

Ola bilsin ki, böyük bir hissəsi elə məndədir. Amma biz təşkilatçılığa öyrəşməmişik. Bir adam bir söz deyən kimi qəlbimizə dəyir, tez inciyib gedirik. Mən bəzən dostlarıma deyirəm ki, sən filan institutda işləyirsən; orada pis adam yoxdur? Deyir ki, var. Soruşuram ki, bəs niyə işdən çıxıb getmirsən? Deyir ki, bunun mətləbə nə dəxli var? Qayıdıram ki, bəs nə oldu, Xalq

Cəbhəsində bir pis adam görən kimi qaçıb getmək istəyirsən? Bu, nə bəhanədir axı? «Qapıda filan uşaq mənə pis cavab verdi, mən burada qalmıram». Əşi, daha bu, uşaqdır, bilməyibdir. «Yox, bura gərək biz pir kimi baxaq; bura xalq ocağıdır, bura müqəddəs olmalıdır». Yenə də başa düşməzlər ki, «müqəddəs» deyilən şey nədir. Dünya müqəddəsliyi var, ancaq bu müqəddəsliyin içərisində heç bir hadisə kənarında qala bilməz. Məkkədə müsəlmanlar hücum eləyib bir-birini güllələdilər. Onda Məkkəni bağlasınlar?!

Müqəddəslik hələ o demək deyil ki, hamı bir-birini görüb, sakitcə baş əyib getməlidir. Bu cür olmur. Bu ola bilər bir-iki yerdə: mürşid ocağında, məsələn, hər hansı sufi təkyəsində. Bu, necə olur? Sufi bir-bir öz müridlərini seçir, yığır və onlar əsgəri nizam formasında birləşirlər. Bu olar yüz nəfər, min nəfər üçün. Amma böyük cəmiyyət üçün hər bir müqəddəslik onun içərisində hadisənin olmaması demək deyil; hadisə ola bilər. Dünyanın böyük, məşhur kilsələrində, məscidlərində, yenə dediyimiz kimi, hətta Məkkənin özündə qan tökülüb, bir-birini öldürüblər. Bu, o deməkdirmi Məkkə bağlansın, kilsələr, məscidlər bağlansın? Hadisələr ola bilər və onların gözlənilməsi təbiidir. Hətta bir çox dərvişlər, sufilər bir-biri ilə küsülü qalıb. Bu, o deməkdirmi ki, din məhv olmalıdır? Xalq Cəbhəsi də belədir - bütün hərəkətin içərisində aparıcı, böyük təşkilatlardan birisidir. Burada müqəddəslikdən əlavə, bir müdriklik də lazımdır - başa düşməlilik ki, insan səhv edə bilər, insanın bugünkü səhvi isə əbədi deyil - onu sabah özü də düzəldə bilər; sadəcə olaraq, ya onu tənqid etmək, ya da səhvinin üstündən keçmək lazımdır.

Bəy, həmişə belə bir giley-güzar eşidirik ki (mən cəbhəçiləri nəzərdə tuturam), Əbülfəz bəy barışdırıcıdır. Hətta Cəbhənin qurultayında da cəbhəçilərdən biri dedi ki, Bəy, sən Allah, bu dəfə barışdırmağa çalışma. Bax, bu barışdırıcılıq missiyasını özün necə qiymətləndirirsən?

Bu, vallah, barışdırıcılıq deyil. Bu, özü çox lazımı işdir, həyatda aparılmalı və görülməli mühüm işdir. Dünyanın tarixində heç vaxt elə olmayıb ki, ortaya adam düşməsin, aralıqdakı ziddiyyətləri götürməyə çalışmasın.

Osman'ı xan seçəndə onun özünün də, atasının da müəllimi olmuş Ədəbəli...

Sözünü kəsdiyimə görə üzr istəyirəm, deyərsən, bu yaxınlarda bizim televiziya ilə göstərilən türk «Quruluş» filmindən danışarsan?

-Hə. Onu çox gözəl çəkiblər, mənim çox xoşuma gəldi. Birincisi, ona görə ki, çox yeri «Dədə Qorqud»dan götürüblər: ifadələri, tərkibləri...

Hətta adları...

Bəli, adları, tayfaların adlarını. Ümumiləşdiriblər, Osmanlı tarixindən, ədəbiyyatdan qatıblar, yaxşı bir əsər çıxıb. Ona on dəfə baxmaq lazımdır - müdriklikləri öyrənmək üçün; orada türk mənliliyi, türk psixologiyası, türk əxlaqı, türk təfəkkürü o qədər ardıcılıqla qoyulub ki, adam istər-istəsəz dərs götürür ki, biz buymuşuq, amma gör bizi kökümüzədən qoparıb hansı yerə gətirib çıxarıblar!

Orada iki xətti seçdirmək istəyirəm. Osman'ı xan seçəndə şeyx Ədəbəli onun əlini öpmək istəyən Osmana deyir ki, sən daha əl öpməməlisən - nə mənim, nə atanın, nə heç kimin, yəni sən daha hökmdarsan; hökmdar heç kimin əlini öpməz. Bu böyüklüyü saxlamalısan, bu böyüklük görsənməlidir. Amma bundan sonra biz dağıdıcı olacağıq, sən bir yerə yığıcı; biz üsyançı olacağıq, sən barışdırıcı; biz günahkar olacağıq, sən bağışlayan. Baxıb görürsən o yaxşı sifətlərin bir qismi Allaha aid edilənlərdir: Allah sirr örtəndir, sirri açan deyil; Allah ədavət yox, birliyi xoşlayandır; yəni Qur'an'da necə verilir, türk adətində necədirsə burada

da o cürdür. Başqa sözlə, əgər hakimiyyətə gedirsənsə yüksək xasiyyətlərə yiyələnmişən - səni söyə də bilərlər, döyülə də bilərsən. Başçılıq və liderlik artıq sənin vəzifəndir, borcundur. Yoxsa elə götürmək gərək deyil ki, müdriklik yumşaqlıqdır, libkrallıqdır, «arada söz olmasın», «mən ölüm işin içindən bir şey çıxmasın» deyə çəkinməkdir.

Onda belə düşünmək olarmı ki, indiyə qədər Əbülfəz bəyin vuruşan (belə deyək də) müxtəlif qüvvələri birləşdirməsi, barışdırması təbiətindən irəli gəlmiş olmayıb düşünülmüş, məqsədyönlü fəaliyyətdir?

Yenə deyirəm: bu, mənim borcumdur, vəzifəmdir. Mən bu vəzifəni yerinə yetirməliyəm. Vaxtilə də mən çox fikirləşmişəm, gəncliyimdə görmüşəm ki, bizim qrupların arasında bu qrup da yaxşıdır, o qrup da yaxşıdır, başqası da, ancaq onlar bir yerə yığılmır. Düşünmüşəm ki, millətimizin bir ağsaqqalı yoxdur. Bir zaman Rəsul Rza cavanların arasına düşən ixtilafı götürdü, onları bir yerə yığdı. Onda sevindim ki, deyərsən, Rəsul Rza ağsaqqallıq edəcək. Elədi də. Doğrudan da, cavanların arasında bir az iş gördü. O zaman deyirdim ki, məsələn, rəhmətlik Səməd Vurğun kimi bir ağsaqqal lazımdır; o, tələbələrini, aspirantları bir yerə yığdı. Bizim respublikada bir neçə ağsaqqal lazımdır ki, camaat arasında, özümüz arasında balaca bir küsünü də götürsün, balaca bir ixtilafı da yox etsin. Bəzən çox olub ki, dalaşan hər iki tərəf peşmandır, ortaya düşən yoxdur ki, barışdırın. Bu, vəzifədir, borcudur; onu görəcək insanlar lazımdır Azərbaycanda.

Bizim bir qohumumuz, əmimiz vardı (ona «Baba» da deyərdik); o adam eşitsəydi ki, kənddə iki adam küsülüdür, gecə yatmazdı. Gecə gələrdi, qoymazdı ki, iş sabaha qalsın, böyüsün. Gecə birin yarısında eşitsəydi saat birdə onları tapardı, gətirərdi; özü ruhani adamdı, sözüne baxardılar. Cavanları danlardı, yeri gəlsə söyərdi, lap sillə də vurardı, barışdırmamış dincəlməzdi. O, qətiyyənlə qoymurdu ki, kənddə küsülülər qalsın.

Azərbaycanda çox mühüm bir adət vardı, gərək biz onu saxlayaydıq. Gərək elə edəydik ki, o, Allah hökmü kimi beynimizə yerləşəydi - Novruz bayramında, bahar bayramının birinci günündə küsülü qalmaq olmaz. Demək, təzə ilə çıxanda küsülü qalınmamalıdır. Heç olmazsa ildə bir gün gəlirdi, adamları tamam barışdırırdı; hər il barış günü olurdu. O ənənə indi kəndlərdə, camaatın arasında qalır. Onu genişləndirmək, ənənəvi mənəvi-psixoloji bir adətə çevirmək gərəkdir.

Mən məsələyə başqa cür də yanaşıram - məsələn, qəddar rəqibi heç zaman bağışlamağı xoşlamıram: əgər o, millətə düşməndirsə heç vaxt bağışlanılmayacaq, onunla heç vaxt dostluq yapmaq olmaz.

Amma indi deyəcəklərim isə mənim, ola bilsin ki, təbiətimlə, xasiyyətimlə bağlıdır. Ağılım qəbul edə bilmir ki, beş il bir adamla bir yerdə otursan, durasan, çay içəsən, çörək yeyəsən, mehriban söhbət edəsən, sonra isə düşmən olasan. Yaxşı, dostluğu davam etdirə bilmirsənsə eləcə dondur, salaməleyküm-əleyküməssalam, mehriban görüş, qurtarsın getsin. Daha düşmən niyə olursan? Köhnə dostunla düşmənçilik eləmək, çox pis çıxmasın, üzr istəyirəm, xörək yediyin qaba sonra tükürməkdir.

Bilirsinizmi, bizim Azərbaycanda, cəmiyyətdə pis bir xasiyyət var - biz adamla bitərəf qala bilmirik; ya gərək dost olaq, ya da düşmən. Bu cür düz deyil. Mənimlə dost olub, sonra elə qəddar düşmən kəsilir ki, erməni də yaddan çıxır, rus da yaddan çıxır, özününkü düşmən olur. Yəni dost olandan sonra düşmən olmaq qədər pis şey yoxdur, ən qorxulu düşmən odur.

Bəy, mənə elə gəlir ki, indi Cəbhədə (rəhbərliyi nəzərdə tuturam) dostların birliyi, elə parlamentdə onların əlbir çıxışı da bunu göstərir. Ancaq mən başqa sual vermək istəyirəm:

biz dünən, tutaq ki, bir mitinq keçirmək üçün mübarizə aparırdıq, xalqın taleyi ilə bağlı xırda bir məsələdən ötrü vuruşurduq, indi isə parlamentdə hakimiyyət uğrunda çarpışıq. Artıq iki ildən sonra mübarizəmizdə də, qələbələrımızdə də xeyli irəliləyiş var. Ancaq Xudu Məmmədov bir dəfə səndən soruşub ki, yaxşı, marksizm-leninizmi götürdünüz, bəs onun yerinə nə qoyursunuz? Bax, indi bizim gözüümüzün qabağında kommunizm məhv olub getdi. Azərbaycan Xalq Cəbhəsi xalqa indi hansı ideyanı təklif edir, edəcək, yaxud ələməlidir? Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin bundan sonrakı vəzifəsini nədə görürsən?

Mən, Məmmədəmin Rəsulzadə'nin bir çox əsərlərini hələ oxumamışam (çoxusu ələ düşməyib, bəziləri isə çap olunsa da oxumağa imkan tapmamışam). Məmmədəmin Rəsulzadəni, görünür, biz təzədən öyrənməliyik, özü də dərinədən, təhlil edə-edə öyrənməliyik.

Mən onu xüsusi öyrənməyə iki-üç ay vaxt sərf eləyəcəyəm.

Bu adam nəyi tapıb, nəyi düzəldib? İlk növbədə bayrağı. Bayraq ələ-belə deyil. Bu üç rəng məsələsi var, onun haqqında çox fikirləşirəm. Başqa ideya lazım deyil - bu, ideyadır.

Türklüyün özünü dərk etmək üçün bir neçə ocaq yox ha, bir neçə cəmiyyət yox ha, bizim ömrümüz yox ha, bir neçə nəslin ömrü lazım olacaq. Vətənimizi parçalamış iki yabançı imperiya millətimizin türk mənəviyyatını da yox etmək üçün əlindən gələni əsirgəməyib. Şimalda beynəlmilətçilik pərdəsi altında, Cənubda isə «islamda millət birdir» şüarı ilə türk milli məniyyətinin məhvinə çalışıblar. Şimalda rus psixologiyası və Rusiya mənafeyi üzərində qurulmuş təhsil sistemi milli məniyyətimizi dağıdan ən güclü silaha çevrilibsə Cənubda əksinə ediblər - təhsilsizliklə və ana dilində oxumağı yasaq etməklə məqsədə çatmaq istəyiblər. Bunlar kara gəlməyəndə isə «pantürkist» adı ilə millətin ziyallılarını məhv ediblər. Ona görə də 1813-dən bu yana milli varlığımıza vurulan dəhşətli zərbələrin kəskin ağrısını indi də duyuruq. Bu gün az qala iki ədəbi dilimiz yaranıb, halbuki başqa parçalanmış millətlər (almanlar, koreyalılar, vyetnamlılar və b.) buna imkan verməyiblər (düzdür, onların ayrılığı bizimki qədər uzun çəkməyib). Bu gün az qala iki milli psixologiyamız mövcuddur. Bizə nisbətən çox qısa müddətdə ayrı qalandan sonra birləşərkən hətta Şərq və Qərb almanları arasında da müəyyən anlaşılmazlıq yaranırsa gör indi bizim qarşımızda nə qədər ağır yük durur! 180 illik ayrılığın milli psixologiyamızda yaratdığı ciddi fərqi yox etmək asan olmayacaq. Bunun üçün hədsiz iş görülməlidir. Bu gün milli mədəniyyətimiz, milli adət-ənənələrimiz də az qala aradan çıxmaq üzrədir. Şimalda «sovetləşən», Cənubda «iraniləşən» məişətimiz, həyat tərzimiz bu sahəyə də sarsıdıcı zərbə vurub.

Buna nə ad vermək olar ki, millətimizi öz adından belə məhrum ediblər!

İndi görün ki, türkcülük ideyası necə ağır yaralarımızı sağaltmağa xidmət etməlidir. Bunu ardıcıl olaraq gələcək nəsllə dərk etdirmək sənin vəzifəndir. Sən, mən oxumuşuq, bilirik. Uşaq isə yeni doğulub, heç nədən xəbəri yoxdur. Demək, sən ələ bir sistem yaratmalısən ki, türklük uşağa kütləvi surətdə aşılansın. Belə təsəvvür edək ki, Şimali Azərbaycanda ildə əhali təxminən 150 min nəfər artır. İldə dünyaya, pis mənada demirəm, 150 min cahil gəlir.

Ağ vərəq gəlir...

Bəli, ağ vərəq. Bəzən bizi gürcülərlə müqayisə edirlər. Mən uşaqlara deyirəm: bir var ildə 150 min adamı yedirəsən, böyüdəsən, tərbiyələndirib adam edəsən, bir də var Gürcüstandakı 18 mini. 18 mini Azərbaycanın bir rayonu əl üstündə saxlayar. Bu, çox böyük şeydir. Estonlarda, litvalılarda da əhali artımı azdır; onu saxlamağa, tərbiyə etməyə millət çox enerji itirmir. Biz isə artımımız güclüdür deyən böyük enerji sərf edirik. Bizim adamların çoxusu hərəkətdə niyə iştirak etmir? Çünki hərəsinin bir bölük balası var, onlara çörək lazımdır (bizimkilər də ailəni

çox istəyir). Əgər bizdə də ailədə bir uşaq olsa siyasətlə məşğul olmağa vaxt qalar. Bizim milli zənginliyimiz var, onu itirməməli, əksinə, genişləndirməliyik - övladımız çox olmalıdır, millətin kökü güclü olmalıdır.

Deməli, hər il 150 min Şimalda doğulur. Hələ Cənubda nə qədərdir - bilmirik, türk dünyasında nə qədərdir - bilmirik. Biz axı cənublu-şimalı bir dövlət olacağıq! Olacağıqsa ildə bir milyon ağ vərəq gələcək. İldə bir milyonu sən doydurmalsan, onu ən azı 20-30 yaşına çatdırmalsan. Bunun özü böyük işdir, ən böyük ideologiyadır.

İkincisi, müasirliyi, çağdaşlığı, demokratiyanı, müasir dövlət sistemlərini dərk etdirməkdir. Bunun üçün nə qədər institutlar işləməlidir, nə qədər məktəblər olmalıdır, nə qədər dərnəklər olmalıdır! Bu təkcə Xalq Cəbhəsinin işi deyil, o genişlənməlidir, şəbəkələri olmalıdır.

Millətə öyrədilməlidir ki, müasir dünya nə deməkdir, o, nə cür dərk olunur, müasir dünya fəlsəfəsi necədir? Dünyanın sürətli gedişindən geri qala bilmərik, geriləsək batdıq.

Özü də, mən bir şeylə razılaşa bilmirəm - bizim siyasətçilərin bir çoxu Azərbaycanın gələcək inkişaf yolunu müəyyənləşdirərkən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin keçdiyi yolu kor-koranə təqlid etməyə meyl göstərir. Əlbəttə, bu şanlı, müqəddəs keçmişimizə sonsuz ehtiramla yanaşmalıyıq, ancaq unutmaq olmaz ki, son 70 ildə dünya siyasətində son dərəcə ciddi dəyişikliklər baş verib. BMT kimi olduqca nüfuzlu təşkilat yaranıb, dünya münasibətlərini onun qərarları, Helsinki Müşavirəsinin Yekun aktı və başqa çox mühüm sənədlər tənzimləyir. Ona görə də Azərbaycan istər daxili, istər xarici siyasətində müasir gerçəkliklərə çevikliklə uyğunlaşmağı bacarmalıdır.

Üçüncü xəttimiz islam mədəniyyətinə, islam dininə yiyələnməkdir. İslam böyük bir sistemdir. Çox təəssüf ki, Sovet rejimi bizi bu misilsiz sərvətdən az qala məhrum edib.

Fikir verin, bizim savadlı ruhanilərimiz nə qədər azdır. Xalq kütlələri islam dininin əsas tələblərini bilmir. Mənəviyyat və məişətimizdəki pozuntuların (oğurluq, rüşvətxorluq, qumarbazlıq, içkibazlıq və b.) səbəblərindən biri də məhz dinimizdən süni şəkildə aralı salınmağımızda görürəm.

Yəqin Avropa ədəbiyyatında bu nöqtəyə diqqət yetirmisən - orada bütün ruhanilər ağıllı, xeyirxah, məzlumlara əl tutan, millətini sevən adamlar kimi təsvir olunur. Bizdə isə molla, axund, yaxud hər hansı bir ruhani firıldaqçı, yalançı, tamahkar, cəhalət yayan insan kimi təqdim edilib. Ruhanilərə nifrətlə birgə xalqa dinə nifrət duyğuları da aşılamağa çalışıblar.

Nəticəsi isə o olub ki, milyonlarca insanın yalnız quruca adı «müsəlman» qalıb, onlar islamın mənəvi dəyərlərindən məhrum edilib.

Bu ideoloji xətlərin üçünü də elmi əsaslarla öyrənməyin nəticəsində yüksək səviyyəli mədəni vətəndaş yetişdirə bilərik. Demək, həmin o ideologiyanın son məqsədi yüksək inkişaf etmiş vətəndaşdır.

Belə çıxır ki, bizim Cəbhənin son məqsədi də elə o bayrağı təmsil edən ideologiyanın həyata keçməsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin öz ideyaları ilə birgə bərpa olunmasıdır.

Tamamilə doğrudur. Ancaq Azərbaycan Cümhuriyyəti ideyası tam olmadı axı, yarımçıq qaldı; imkan vermədilər ki, o ideya yetişsin. Biz onu kamilləşdirməliyik.

İndi mən bir şeyi müşahidə edirəm - Amerikadan, İngiltərədən, Fransadan gələnlər sual verirlər ki, sizdə türkçülük necədir, Turan dövləti yaratmaq ideyasına necə baxırsınız? Biz isə deyirik ki, elə meylimiz yoxdur. Bu, qorxuludur. Bu sualı biri versin, ikisi versin; daha fransız verir bu sualı, italyan verir, ispan verir. Deməli, bütün Avropa üçün bu, maraqlı məsələdir, çünki yeni bir türk dünyası qalxır...

...və islam özülçülüüyü...

Bəli və islam özülçülüüyü. Bu, nədir? «Özülçülük» deməklə istəyirlər ki, bizə damğa vursunlar. Biz özülçülüüyü götürüb qoyuruq qırağa, təkə elə islamı saxlayırıq. Qalır islam və türkçülük.

Yeri gəlmişkən, Bəy, sən bir şərqşünas kimi Qur'anı oxuyur və yaxşı da tərcümə edirsən, şəriətdən də məlumatın zəngindir. Bəs Qur'ana şərh verməyi də bacararsanmı?

Düzdür, mən dünya islamşünaslarının Qur'ana yazdıqları şərhlərin ən mühümləri ilə tanışam, ancaq Qur'anı təfsir etmək, ona şərh yazmaq hər şərqşünasın işi deyil. Bunu xüsusi islam universitetlərini bitirən, az qala bütün ömrünü Qur'anı, şəriəti öyrənməyə həsr edən ən savadlı din alimləri bacarar. Azərbaycanda da Mövlazadə və Nuxəvi kimi belə üləmalar vardı. Çox arzulayırdım ki, bizim indi Bakıda olan İslam İnstitutumuz da belə savadlı adamlar yetişdirəydi.

Mən bəzən deyirəm ki, gələcək məqsədimiz azad, demokratik cəmiyyətdir, türkçülük milli özünüdərkimizdir, islam dini inancımızdır, soruşsanız ruhi cəhətdən bir az da şamanam, şamanlıq da ruhumdur. Bu sistem milləti vahidləşdirir və onu vahid bir nüvə ətrafında toplayır; gələcəkdə o, güclü bir millət olur. Və bundan çox qorxurlar. Niyə? Səbəbini son vaxtlar açıqca gördük. Türkiyədə birdən-birə üç ayrı-ayrı partiya birləşdi (Məmmədəmin'in böyüklüyünü bu günlərdə bir də dərk etdim): Alparslan Türkeş'in partiyası (sırf türkçü partiyadır), Ərbakan'ın partiyası (sırf dini partiyadır) və bir də demokratik islahat partiyası. Üçü birləşdi: türkçülük, demokratik islahat, din - bizim bayrağımız.

Fikirləşirəm ki, gələcəkdə AXC-nin fəaliyyətini davam etdirmək istəyiriksə güclü partiya yaranmalıdır və Xalq Cəbhəsi bu üç ideyalı partiyanın birliyindən ibarət olmalıdır. Bu üçünün birləşməsi güclü bir qüvvə yaradır. Nəticəsinə baxsaq. Amerikanın Süleyman Dəmirəl'ə bir o qədər rəğbəti yox idi; gördü ki, o, qabağa çıxır, Turqut Özal'a meyl etdi. Birdən-birə gördü ki, arxadan obiri qüvvə - Türkeş gəlir və fikirləşdi ki, Süleyman Dəmirəl Amerikaya ondan daha xeyirlidir. Bu üç rəngin birliyi meydana gəlsə çətin olacaq - elə məsələlər qalxacaq ki, Amerika Yaxın Şərqdən daha ayağını yavaş-yavaş üzməli olacaq. Avropanı da qorxudan budur.

Həmin bu üç rəng qəribə rəmzdir, yaqın ki, onun üstündə aylarla, günlərlə mübahisə ediblər, axır nəticəyə gəlib çıxıblar.

Onu da xatırladım ki, bu bayrağı daşımağa bizim mənəvi haqqımız çoxdur - onu döyülə-döyülə, təhqir oluna-oluna, dustaqlara atıla-atıla yenidən həyata qaytarmışıq və unutmayaq ki, indiki soydaşlarımız onu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindəkindən də çox - üç il yarımır ki, öz başları üzərində qürurla dalğalandırırlar və əminəm ki, bu xalq onu bir də heç vaxt enməyə qoymayacaqdır!

Döyülməkdən ki söz düşdü, Bəy, səni də nəinki vurublar, hətta 23 avqust 1991-də qanını da axıdılar. Məqsədləri səni öldürməkmış. Cismani, yoxsa mənəvi zərbələrdən daha çox ağrımısan?

Mən heç vaxt sağlamlığımın üstündə əsməmişəm, ona görə də cismani zərbələrin fəsadlarından təşvişə düşməmişəm. Düzdür, xüsusən 23 avqustdan sonra ağrılarım yanıma gələn dostlarımla istədiyim kimi söhbət etməyə imkan vermədiyinə görə çox əziyyət çəkdim, ancaq açığını deyim ki, məhz Azərbaycan millisinin belə qəddarlığı mənə çox toxundu, axı məni rus əsgərləri də döyüb, ancaq hətta onlar da bu cür sərtlik etməyib. Özü də, ən çox yandıgım odur ki, öz milisimiz mənə çatanadək Azərbaycanın milli bayrağını tapdayıb, cırıb gəlmişdi...

Bəy, bu bayraq iki ildən sonra hansı Azərbaycanın üstündə dalğalanacaq?

Vahid Azərbaycanın.

Mən «iki ildən sonra» deyirəm...

İki ilə çətindir, bəlkə üç il çəkər. Ya iki, ya üç ildən sonra Cənubi Azərbaycanda da bu bayraq dalğalanacaq. Cənubi Azərbaycanda onu əslində gizli də olsa daşıyırlar.

Hətta İran hökuməti də bir balaca bununla razılığa gəlib, amma bir şərtlə ki, islam rəngi (yaşıl) keçirilsin yuxarıya, yəni islamı götürün, keçin qabağa. Keçirmişdilər. İranda başlamışdılar ki, belə bayraqlar buraxmağa. Sonra gördü ki, yeri deyil, tarixi ənənə var. Burada «Tövbə» cəmiyyəti də deyirdi ki, yaşıl rəngi yuxarı keçirək (İranla bağlı fikirlərdir).

Biz bu bayrağın varisiyik, onu dəyişdirməyə qoymayacağıq. Vaxt gələcək, o, türk dünyasının çox ölkələrini gəzəcək, rəmz kimi saxlanacaq.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsində bu bayraq altında birləşmiş on minlərcə gəncimiz var, Bəy. Onlara ürək sözlərin?

Mən onlara sözlərimi həmişə deyirəm. Gənclərlə tez-tez görüşürəm...

Azərbaycan gənclərinə ilk öncə azadlıq arzulayıram. İkinci şərt türk milli maarif və elmini yaratmaqdır. Bizim evimizi yıxıblar. Ədalət bəy, xahiş edirəm ki, siz jurnalistlər gələcəkdə bu məsələyə çox fikir verin. Türklər öyrəndiyi ideyaya, məsləkə çox vurğun millətdir, vurulubsa, inanıbsa ondan əl çəkə bilmir. Çox əfsus ki, bu ideyaları, məfkurələri bizə ya fars dilində öyrədiblər, ya ərəb dilində.

Ya da rus dilində.

İndi də başlayıblar ingilis dilində; başlayıblar ingiliscə məktəbləri çoxaltmağa. Başqa dildə, təfəkkürdə milləti tərbiyə etmək o millətin evini yıxmaqdır. Dil özü fəlsəfədir - o dili udmalsan ki, onun fəlsəfəsi də, onun idrakı da beyninə girsin. Yoxsa fars dili ilə fars fəlsəfəsini, fars təfəkkürünü uduruq, rus dili ilə rus, ərəb dili ilə ərəb təfəkkürü bizə hopur, mənəviyyatımız özgələşir. Ona görə də türklərin dediyi kimi eyitim (maarif) ana dilimiz üstündə qurulmalıdır. Biz nə qədər ki «analiz», «sintez», «konfederasiya», nə bilim nə sözləri ilə danışmağa başlayacağıq, millətin təfəkkürünü özgələşdirəcəyik.

İndi Avropa sözlərini gətirib doldurublar dilimizə - millətin başını xarab edib qoyacaqlar; sabah bu sözlərin heç birini bilməyəcəyik. Bu gün «ismi-fail», «ismi-məful» sözlərini anlamadığımız kimi bir zaman da «rasionalizm», «irrasionalizm»i bilməyəcəyik. Bu sözləri dilə niyə gətirirlər? Siz mətbuat işçiləri buna ciddi fikir verməlisiniz.

Əbülfəz bəy, çox sağ ol, var ol ki, xəstə vaxtında mənə belə səxavətlə vaxt ayırdın. Hədsiz minnətdaram!

Ədalət bəy, sən də sağ ol. Bir şeyi deyim - oğünkü yazının əleyhinə kimsə bir mızıldanmışdı, ancaq çox yaxşı yazı idi.

Hansı yazı?

«Azərbaycan»da çıxan. Deyirdi ki, indi də millətlərin arasında ədavət salırlar. Boş sözlərdir - o, millətlərin ədavəti deyil. Bizə ən böyük zərbəni ["türk"] adımızı götürməklə ediblər.

Oxumuşdun o məqaləni?

Bəli, oxumuşdum, çox xoşuma gəldi. Çox düzümlü, yaxşı, izahlı, yəni daha suala yer qoymayan yazıdır - orta məktəb şagirdi də oxuyub başa düşəcək, alimi də, başqası da. Aydın məsələ budur - bir millətə ən böyük zərbə onun adının götürülməsidir. Bundan da böyük faciə ola bilməz. Millət öz adını qaytarmalıdır. Həyat ora gəlir, hamı da ora gəlir, o cür də olacaq. Sadəcə olaraq bunlar niyə bir-birini qıcıqlandırır bilmirəm. Yalandan istəyirlər desinlər ki, burada millətləri parçalayırlar, Azərbaycanı parçalayırlar.

Azərbaycan parçalanmır. Kürdsən - «kürd» adını yazdır üstünə, talışsan - «talış» adını, saxursan - «saxur» adını. Sonra niyə mənə minnət qoyursan? Odur ha, sən deyənin nə qədər doğru çıxdığını bir yerdə balaca arayış kimi qeyd elə - demək, ləzgilərin qurultayı olub, deyiblər ki, ləzgilər ən çox Azərbaycanda assimilyasiyaya məruz qalırlar; onlara hətta pasportlarında öz adlarını yazdırmağa icazə vermirlər. Bundan bizim əleyhimizə istifadə ediblər, o gün Moskva da bunu yazıb, dünyaya səsləndiriblər. Bu məsələdən Azərbaycana qarşı bir təxribat kimi istifadə edirlər. Sən bu təxribatın qarşısını qabaqcadan alırsan, qoymurlar bunu almağa. Demək, bunda maraqlı olanlar var. Yaxşı, mən deyən səhvdirsə, qurultay niyə elə qərar çıxarır və Azərbaycanı təqsirləndirir? Niyə Azərbaycan günahkar olur? Nə deyirik - ləzgi pasportda «ləzgi» yazdırsın, öz dilində məktəb açsın. Obirilər də eləcə.

Bu gün bütün dünyada milli azlıqların hüquqları müdafiə olunur və hər hansı ölkənin suverenliyinin tanınmasının ilkin şərtlərindən biri kimi azsaylı xalqların haqlarının qorunması tələbi irəli sürülür. BMT-nin, başqa ümumdünya təşkilatlarının üzvü olan Azərbaycan da öz ərazisində yaşayan bütün milli-etnik azlıqların hüquqlarını qorumağa borcludur. Biz dinindən, irqindən, dilindən və b. asılı olmayaraq azsaylı xalqların hamısının milli-mənəvi-mədəni ehtiyaclarını tam ödəməliyik. Ancaq Azərbaycan torpağının bir qarışının belə alınmasından söhbət gedirsə bu münasibət, təbii ki, kəskin dəyişə bilər.

Bəy, indiyədək o xalqların hüquqları həqiqətən tapdalanıb. Ancaq bu, ilk növbədə Azərbaycan türklərini də əzən, hətta onun adını belə əlindən alan kommunist rejiminin təqsiridir. Azərbaycan türkləri azsaylı xalqlara həmişə qardaşcasına yanaşmış, onlara öz sevgisini göstərmiş, biz ruslara, yəhudilərə də hər vaxt hörmətli münasibətdə olmuşuq. Yerdə qalan müsəlman xalqları (talışlar, ləzgilər, tatlar, avarlar, saxurlar, kürdlər və b.) ilə qaynayıb-qarışmışıq, elə birləşmişik ki, əti dırnaqdan ayırmaq mümkün olmadığı kimi bizi də ayırmağa çalışmaq baş tutmayan işdir. Ancaq Azərbaycanda xüsusi diqqət istəyən bir xalq var - udilər. Qəbələ və Oğuz rayonlarında yaşayan vur-tut 7 min nəfərlik bu xalqa münasibət hamıda eyni cür deyil...

Ədalət bəy, mən sənənin udilərlə bağlı gördüyün bütün işlərlə tanışam. Xalqımızın bu ağır günündə heç olmasa iki rayonda sabitlik yaranmasına çalışdığına görə sənə minnətdaram.

Udiləri biz Azərbaycanda saxlamalıyıq. Niyə?

Birincisi, onlar bu torpaqda doğulduqlarına görə bu torpaqda yaşamağa haqları var.

İkincisi, bu saat bütün dünyanın gözü Azərbaycandadır. Udilərə bir şey olsa, xüsusən ermənilərin fitvası və yardımı ilə, yer üzünün kütləvi məlumat vasitələri hay-küy salacaq ki, Azərbaycanda dünyanın ən qədim və vur-tut 7 minlik bir xalqına gün vermədilər. Bunun da nə ilə nəticələndiyini təsəvvür etmək çətin deyil. Bax, Sumqayıt hadisəsində ermənilərin özünün də əməlli-başlı əli oldu. Onu niyə törətdilər? Dünyada xalqımızın vəhşi obrazını yaratmaq üçün! Yaratdılar da. Bu gün məhz Sumqayıt təbliğatının təsiri altında dünya ictimaiyyəti az qala Xocalı qırğınına belə göz yumur, ancaq iki erməni ölən kimi bizim əleyhimizə qalxır. Ermənilər torpağımızda bizimlə müharibə aparır, bizi qırır, ancaq dünyanın erməniyə yazığı gəlir. Bu gün beynəlxalq müqavilələr bağlamaq üçün gedilən məclislərdə də Sumqayıt tənəsini eşidirik. İndi erməniyə, bütün düşmənlərimizə yeni bir bəhanə verməyə dəyərmimi?

Üçüncüsü, udilər qədim Qafqaz Albaniyası mədəniyyətinin bu gün sağ qalan yeganə xaçpərəst varisləridir. İndi istər dağlıq, istər aran Qarabağda, Azərbaycanın başqa guşələrinə səpələnmiş alban kilsələrinə, digər alban abidələrinə ermənilər sahib durmaq istəyirlər.

Erməni akademiki Manandyan isə yazır ki, yer üzündə bir nəfər də udi yaşadığıca ermənilər Qafqaz Albaniyası mədəniyyətinə yiyə çıxma bilməyəcəklər. Ona görə də ermənilər həmişə çalışıblar ki, udiləri məhv edib tarix səhnəsindən çıxarsınlar, özü də türklərin əli ilə. İndi gəlin papağımızı qabağımıza qoyub fikirləşək; udilərin getməsi bizə sərfəlidir, yoxsa qalması?

Qəbələnin Nic kəndindəki udilərin ermənilərlə eyni dini məzhəbə - qriqoryanlığa mənsub olması, onlardakı erməni təəssübkeşliyi bir çoxlarını narahat edir. Həm də xüsusən yaşlı nəslin xatirindən 1918-20-ci illərdə onlarla baş verən qanlı vuruşmalar hələ getməyib...

Bütün Avropa, Amerika bizə sübut etməyə çalışır ki, sizinlə ermənilər arasındakı dava xaçpərəst-müsəlman müharibəsidir. Biz isə deyirik ki, yox, ermənilər bizdən torpaq istəyir, ona görə vuruşuruq; bu, dini davadırsa bəs niyə ermənilərdən savayı heç kimlə işimiz yoxdur? Təəssüf ki, siyasətimiz zəif olduğuna görə hətta ermənilərlə eyni dini məzhəbdə - qriqoryanlıqda olan udilərə həqiqətən mehriban münasibət bəslədiyimizi dünya səviyyəsində nümayiş etdirə bilməmişik, halbuki bu fakt bizim xeyrimizə çox güclü bir təbliğat mövzusunda çevrilə bilər. Bu, məsələnin bir tərəfi.

İkinci tərəfdən, ağılım kəsmir ki, udilər bir daha azərbaycanlılarla vuruşmaq fikrində olsun, çünki bu, onların Nici tərki etməsi, başqa sözlə, udi milli varlığının tarixdən birdəfəlik silinməsi demək olardı. Doğrudanmı, bu aydın məntiq kimdəsə şübhə doğuracaq?

Üçüncü tərəfdən, mümkündür ki, udilərin arasında da araqızışdıranlar, «millət qəhrəmanı» olmaq üçün xalqı bada verməyə hazırlaşanlar var, belələri ilə biz yox, özləri bacarmalıdır. Həm də onlarla bağlı hər hansı mübahisəli, ciddi vəziyyət yaransa bunu yalnız dövlət səviyyəsində həll etmək gərəkdir. Bu iki xalqı üz-üzə qoymağa çalışmaq cinayətdir.

Fikrimcə, Azərbaycanda bizim arzuladığımız demokratik cəmiyyət qurulsa respublikamızın başqa azsaylı xalqları kimi udilərin də problemsiz yaşayışı həll olunacaq.

Bax, belə-belə məsələlərdə istəyirlər ki, Azərbaycanı dünyada gözdən salsınlar. Bunun üstünə bir də qayıda bilərsən, bu məsələdən bir daha yaza bilərsən.

Bəy, bir də çox sağ ol, minnətdaram!

MƏTBUATDA ÇIXIŞLAR, MÜSAHİBƏLƏR

"Xalqı sevmək demokratiyaya sadıqlıqdır"

"Millətimi azad yaşatma fikri sevda kimidir"

Dünya bizi yalnız buraxdı

Azərbaycan Xalq Cəbhəsi lideri Əbülfəz Əliyev ilə reportaj

[Fikirdə, işdə, dildə birlik](#)

(Sevinc Çokum'la müsahibə. "Türkiyə" qəzeti, 13 dekabr 1989-cu il)

- Əbülfəz bəy, Azərbaycan türklüyünün sabahının aydınlıq olması üçün yaxşı niyyət, vətənsəvərlik, hətta bunun uğrunda ölmək kifayətdirmi?

- Vətənsəvərlik bizə lazımdır. Çünki Sovet imperiyası bizə azəri dedi, "türkük" deyəni xorladılar, kiçik gördülər bizi. Millətin özü ilə iftixar etməməsi üçün əllərindən gələni etdilər. Türklüyümüzə öyünməyi yasaq etdilər. "Sən türk deyilsən, xəzərlisən" dedilər. Türklük duyğusu bizim içimizdə qaldı.

DİLDƏ BİRLİK

- Necə oldu ki, qala bildi? Bunun səbəbi nədədir?

- Dilimizi itirmədik. Onu ozanlar saxladı və davam etdirdilər. Ona görə də itirmədik türklüyümüzü. Təbii ki, vətənsəvərliklə bərabər birliklərə yiyələnmək gərəkdir. Mən təkcə Azərbaycanın deyil, bütün bəşəriyyətin xoşbəxtliyini istəyirəm. Dostlarımızla bir çox danışıqlar aparırdıq. İşə nədən başlayardıq? Bilikli alimlərə, mütəxəsislərə ehtiyacımız vardır. Amma ondan öncə vətəni sevməliydik. Ondən sonra hər işi bacara bilərdik. Misal çəkim: bir müsəlman alimi əlli cildlik kitab yazmışdır. Həm də əlyazması.... Və demiş: "Ey Allahım, bir əsərə başladım. Sən mənə güc ver ki, bunu tamamlaya bilim. Çünki sənin yolunda xidmət edirəm". Sonra əsəri tamamlamışdır. Mən inanıram ki, bundən sonra Azərbaycanda böyük alimlər yetişəcək. Çünki bir ideyası var artıq.

- [Qasıralı İsmayılın](#) bir düsturu vardı: "Dildə, işdə, fikirdə birlik...". Bu düstur sizin və bizim üçün bu gün gərəkliymi?

- Əlbəttə. Çünki xoşbəxt bir türk dünyası yoxdur. Biz müstəqil deyilik. Məsələn, Bakıda bir türk konsulluğu yoxdur. Sonra Naxçıvan qapısı açılmalıdır ki, bizim dünyayla əlaqəmiz olsun. 1918-ci ildə [Məmmədəmin bəy](#) 100 nəfər gənci avropaya oxumağa göndərmişdi. Bu gün biz 10 nəfər cavanı Türkiyəyə oxumağa göndərə bilmirik.

AZƏRBAYCANIN EHTİYACI

- Bir millətin yüksəlməsi üçün bəziləri iqtisadiyyatı ön plana çəkirlər. Buna görə də mədəniyyət və sənəti bir tərəfə atırlar. Ancaq iqtisadi məsələlər də bir reallıqdır. Bu mövzuda siz nə düşünürsünüz?

- Azərbaycan türklərinin bu saat nəyə ehtiyacı var? İqtisadiyyatını, siyasətini, mədəniyyətini? Azərbaycan türklərinin siyasi səviyyəsi çox aşağıdır. Bildirim ki, öncə siyasətə ehtiyacı var. Çünki iqtisadi vəziyyət ruslar soyub aparmasalar, düzələcəkdir. Mədəniyyətə də ehtiyac yoxdur. Şərqlə xalqları qədimdən dünyada böyük bir mədəniyyət yaratmışlar. İslam və türk mədəniyyəti böyük bir xəzinədir. Füzuli, Nizami, Nəvai bizdə mədəniyyətin böyük adlarıdır. Miniatur və xətt sənəti, xalça sənəti, rəngkarlıq türklərdə çox inkişaf etmişdir.

- Türklər bu gün mədəniyyət və sənət adına nə yaradırlar? Bu gün Qərblə ölçüləri bizim üçün gərəklidir, elə deyilmi?

- Gərək deyil, xanım əfəndi. Qərblə dünyası bizimkindən fərqlidir. O, bir riyaziyyatçı kimi düşünmüşdür. Bizsə həyatın özünü yaşayırıq. Sənətimiz də ona görə yararır. Qərblə ölçüsü bizə lazım deyil. Özümüzü Qərblə bəyəndirmək üçün çalışmağımızın faydası yoxdur.

- Öyrəndiyimə görə burada yaxın zamana qədər ateizm, dinsizlik dərsləri öyrədilmiş. Artıq götürüldüyünü söylədilər.

- Hələ götürülməmişdir.

- Yəni bu dərs qalacaqmı?

- O qala bilməz, xanım əfəndi. İnsan cəmiyyətində iki cür hal var: Allaha inananlar və inanmayanlar. İbn Rüşd anlamadan, mahiyyətini bilmədən materialist olmuşdu. İnsan Allahı bildiyi halda materialist olmuşsa bu, çox pis şeydir. Mən üçüncü ilimdə universitetdə bir professorla bu mövzuda mübahisə etmişdim. Ona görə də məni dərindən çıxarırdı. Bir gün onunla çöldə qarşılaşdım. Təkbətək danışdıq. Dedim: "Allah var, ya yox?". Qulağıma tərəf əyildi və dedi: "Allah var, amma bunu heç kəsə demə".

- Ədəbiyyatda böyük şəxsiyyətlər yetişməsi nəylə əlaqədardır, Əbülfəz bəy?

- Dünyaya böyük şəxsiyyətlər verə bilməyimiz üçün dilin və həyatın fəlsəfəsini dərindən bilməyimiz lazımdır. Böyük əsər bu ikisinin vasitəsilə meydana gəlir. Bunu [Nəcib Fazil](#) edə bilmişdir.

- Nəcib Fazilin əsərləri barədə başqa nələri bilirsiniz?

- Nəsləri əlimə keçmişdi. "[Sakarya](#)" şerini çox bəyəniyəm. Mən plastinkasını da dinlədim. Öz səsinə... Şerləri sanki ürəyindən axır. Nəcib Fazil səsi içindən keçirir. Eyni zamanda dilin fəlsəfəsini bilir.

- Türk siyasətçiləri haqqında düşüncələriniz necədir? Təqdir etdiyiniz siyasətçilər varmı?

- Turqut Özalın siyasətini bəyəniyəm, [Alparslan Türkeş](#)ə də sevgim var. Alparslançı deyiləm; amma o böyük bir türkdür.

- Türk millətindən olan bir insanın işi haqqında fikriniz necədir.

- Türk etdiyi yaxşılığı başa vurmaz. Təbiəti belədir. 18-ci əsrdə fransız xanımları övladlarına "insan ol" əvəzinə "türk ol" sözlərini söylədilər. 9-cu əsrdə Bağdadda xəlifənin atları bir şeydən hürkürlər. Heç cür tutmaq mümkün deyildi. Ordan qoca bir türk keçirdi. Gəldi və kəmənd atıb heyvanları tutdu. İpləri xəlifənin adamlarına uzadıb getmək istəyəndə xəlifənin

adamları: "hara gedirsən? Xəlifə təşəkkür edəcək..." deyincə o da "mən yolçuyam, - dedi. - Yoluma davam edirəm. Bu gördüyüm iş danışmağa belə dəyməz....". Biz hiylə, yalan bilməyirik. Bunun üçün də itiririk.

- Bu xasiyyətimiz zaman-zaman haqlıqən haqsız vəziyyətə gətirmirmi bizi?

- Əlbəttə, nümunə Qarabağ məsələsidir. Torpaq bizim, haqq bizim. Amma biz bağırmadıq, ermənilər qışqırdılar, bağırdılar. Ermənilər özlərini haqsızqən haqlı göstərdilər. Biz təbliğatda zəiflik.

- Azərbaycanın gələcəyi, Xalq Cəbhəsinin gələcəyi üçün nələri söyləmək istərdiniz?

- Stalin dövründə kəsilmiş başlar yerinə indi Azərbaycanda yeni bir türk gələcəyi yetişdi: İsa bəy, Etibar bəy, Nemət bəy. Bunların hamısı güvəndiyim insanlardır. Allah Azərbaycanı və bu gələcəyi qorusun.

(Füzuli Hüseynov çevirib.)

[Kənd uşağı Əbülfəz Əliyev Azərbaycan türklüyünün simvoludur](#)

("Tərcüman" qəzeti, 23 dekabr 1989-cu il)

Yoxsul kənd uşağı Əbülfəz kitab yığınlarının arasından DTK zindanlarına düşərək mübarizəni davam etdirir. O, artıq Azərbaycan türklüyünün lideridir.

Türk mədəniyyətini kənddə eşitdiyi aşiq mahnılarından, anasının söylədiyi dastanlardan alır. Sonra marksizim-leninizm dərsləri və ardınca türklük mübarizəsi.

Totalitar, çoxmillətli bir imperiyada milli və demokratik bir lider necə yetişir? Bu sualın cavabı azəri türklərinin lideri Əbülfəz Əliyevin həyatındadır.

Öncə adını soruşdum: «Türkiyə türkcəsiylə tələffüz etsək «Əbülfəz», yoxsa «Əbülfəzl»mi? «Əbülfəzl» dedi. Azəri ləhcəsindəki tələffüz qaydalarına görə «Əbülfəz» deyilir. Vurğunu bildirmək üçün mən həmişə «Əbülfəzl» olaraq yazdım.

Özüylə bir axşam yeməyində görüşərək beş saat söhbət etdik. Bizdən dr. Xəlil Açıqgöz ilə Azərbaycan Kültür və Dayanışma Dərnəyi başqanı (sədri) Nihat Çətinqaya da vardı. Azəri dostlarımızdan dünən haqqında danışdığım Etibar Məmmədov və məşhur şair Səməd Vurğunun oğlu Vaqif Səmədoğlu da oradaydı. Əbülfəz bəy son dərəcə təvazökar, ancaq qərarlı bir insandır. Şərq mədəniyyətini heyrətedici şəkildə dərinlən bildiyi və dünyanın bugünkü vəziyyətini də yaxından izlədiyi də məlum olur.

1938-ci ildə yoxsul bir dağ kəndində anadan olmuş. Ömrünü həbsxanalarda keçən bir mübarizəyə həsr etdiyi üçün uzun müddət subay qalmışdır. İndi evlidir. Çilənay adlı qızı, Ərturqut adlı oğlu var. «Çilənay»ı belə anlatdı:

«Mən həbsdəydim. Bacımın bir qızı oldu. Xəbər yolladım ki, adını Çilənay qoysunlar. DTK bu ada icazə verməmişdi. Ay türkdür. Yəni Türk təəssübü çəkərək olğunlaşacaq (bütövləşəcək)

mənasındadır. Sonra öz qızım olanda ona Çilənay adını verdim. İnanıram ki, qızlarımız və oğullarımız daha işıqlı bir türk dünyasında yaşayacaqlar.

OT KÖKÜ ÜSTÜNDƏ...

Atası çoban... II dünya müharibəsinə getmiş, müharibədə ölmüş və Əbülfəz anasının əllərində böyümüşdü. Kənddə «aşiq musiqisi» ənənəsi çox qüvvətlidir və körpə Əbülfəz ilk mədəniyyətini bu minillik oğuz ənənəsinin əsası olan aşiq mahnılarından və anasından eşitdiyi dastanlardan almışdır.

«Dədə Qorqud» dastanları bizim evdə çox söylənilirdi. Anamdan çox rəvayətlər eşitdim. Elə bir kəndli ailəsində nə ola bilərdi? Axşam olunca uşaqlara dastanlar, nağıllar söylənilir, Dədə Qorqud hekayələrindən danışılırdı. Məsələn anamdan eşitdiyim «Məlikməmməd» nağılı kimi. Kəndimizdə bütün Azəri türklərində olduğu kimi, Qurban bayramı, Novruz bayramı keçirilir, Ramazanda oruc tutulurdu. Beləliklə, mən müsəlman-türk mədəniyyətini anamdan, ata ocağımdan, kəndimdən öyrəndim».

Atası müharibədə öləndən sonra Əbülfəz kolxoz işçisi olan dayısının himayəsində böyüyür və ilk təhsilini qonşu kənddəki bir Azərbaycan sovet məktəbində alır. Məktəbdə milli şair Səməd Vurğunun «Azərbaycan» şeri oxudulur, şagirdlərə əzbərlədilirdi.

Səməd Vurğunun bu vətənpərvər şerinə recimin icazə vermə səbəblərini soruşdum. Belə anladı: «Çünki istəyirdilər ki, biz qərblilərə qarşı çıxaq. Ona görə də öyrədirlər, amma biz başa düşdüyümüz qədər anlayırdıq. Azəri müəllimlərimiz bizə «Türk» adını işlətmədən türklüyü mühafizə edəcək şeyləri öyrətdilər. Məsələn «Koroğlu» dastanını, Mirzə Fətəli Axundovun komediyalarını öyrəndik. Sonradan türk ədəbiyyatını tədqiq edərkən öyrəndim ki, Mirzə Fətəlinin əsərləri türklük axını sırasında İstanbulda da oynanılmış. Bu günkü rəsmi ideologiyaya görə, Lenin zamanında milli təqib yox idi, bütün belə çirkin işlər ancaq Stalin zamanında baş vermişdi».

Bunları soruşduğum zaman Əliyev anladı: «Lenin zamanında Azərbaycanda çox qırğınlar oldu. Hər zonadan 40-50 min adamın başını kəsdilər. Çeka kəsdi, ermənilər kəsdi. Bəzisini «molla» deyə, bəzisini «maldar» deyə, bəzisini də «müsavətçi», «panislamist», «pantürkist» deyə başını kəsdilər ki, Azərbaycan türkləri ziyalılardan, öncüllərdən məhrum qalsınlar. Bu kəsilmərdə Kirov və Mikoyan əsas rol oynadılar».

Beləcə əzilmiş bir cəmiyyətdə Əbülfəz Ordubad şəhərində orta məktəbə gedir. «Yaxşı müəllimlər vardı, intizamlı idilər, şagirdlərə yaxşı təhsil verirdilər».

«BİZ TÜRKÜKMÜ?»

Əbülfəz o vaxtlar həkim olmaq istəyirdi. Fəqət Füzuli və Nizamini oxuduqca qənaəti dəyişdi: «Fikirləşdim ki, mən Şərqi öyrənməliyəm. Çünki bizim mədəniyyətimizin kökləri ordadır. Beləliklə, Universitetin şərqsünaslıq fakültəsinə daxil oldum».

Təbii ki, tələbələrin öz aralarında söhbətlər, mübahisələr olurdu: «Ən çox mübahisə etdiyimiz mövzu «biz kimik, biz hansı millətik» məsələsiydi. Azərbaycan şair və ədibləri haqqında da cox danışardıq. Başqa bir mövzu da vardı. Biz azərbaycanlılar türkün, yoxsa yox? Mən 18-19 yaşlarında ikən rəsmi ideologiyanın təsiri altında «biz türk deyilik, azəriyik» deyirdim. Yəni 1958-ci ildə «biz azəriyik, onlar osmanlı» deyirdim.

Türklər oxuduqca türk olduqlarını bilirlər. Mən də oxuduqca öyrəndim ki, 1939-a qədər bizə «azəri türkü» deyilməmiş. 1939-dan sonra Stalinin istəyinə uyğun «türk» adı yasaq edilmişdi. Bildim ki, Stalin bizə «siz türk deyilsiniz» deyərkən Azərbaycan şairlərini, yazıçılarını, ədiblərini qırmışdı. Yəni böyük ziyalı qırımı baş vermişdir. Onların kitablarını da qadağan etmişlər. Anladım ki, bizə «siz türk deyilsiniz» deyənlər bizim mədəniyyətimizi yox etmək, köklərimizi qurutmaq istəyənlərdir».

Əbülfəz Əliyev bütün böyük mübarizələrin rəhbərləri kimi möhtəşəm bir kitab oxuyucusudur. 16 yaşında ikən Karl Marksı oxuyurdu, Marksdan, Lenindən cümlələr əzbərləyirdi. Bu qəliz kitabları 16 yaşında bir uşağın oxumasına təəccüblənən müəllimləri «sən başını xarab edəcəksən» deyirdilər. Çünki marksist fəlsəfə Universitetdə öyrədilirdi. Əbülfəz Əliyev deyir: «Universitetdə Marksı dərinədən öyrəndim və gördüm ki, əgər Marksın təlimi dünyada qalib gələrsə, yəhudilər və ermənilər dünyada ağa olacaqlar. Millətlər yox olub bütün insanlar eyni olunca onlar üçün bütün yollar açılır. Millətlər yox olunca ən böyük rolu yəhudilər və ermənilər oynayacaqlar. Çünki bunlar tarixən dövlətçi millət olmamış, millətlərin arasında yaşamış və dünyanın hər yerinə səpələnmişlər. Millətlər yox olsa bunlar yox olmayacaq və hökmən də yuxarı təbəqədə olacaqlar. Və gördüm ki, Azərbaycan xalqı marksizim-leninizm nəticəsində məhv olacaqdır»

YENƏ «KÖKLƏR» MÜBAHİSƏSİ

Və yenə «tarix», yəni «köklər» mübahisəsi: «Biz tələbələr» deyirdik ki, Azərbaycan xalqı böyük xalqdır. Dövlət müəllimləri isə deyirdilər ki, xeyir, Azərbaycan xalqı yox, Rus xalqı böyükdür. Müəllimlərə görə, Azərbaycan xalqı həmişə kölə olmuş və Koroğlu ilə Qaçaq Nəbidən başqa heç bir qəhrəman yetişdirməmişdir. Biz deyirdik ki, Uzun Həsən böyük bir Oğuz hökmdarıdır, onlar deyirdilər ki, xeyir, istismarçdır, başkəsəndir, feodaldır. Eyni dövrdə rus nə üçün böyük, türk isə feodal olur? İstəyirdilər ki, dövlət anlayışı bizim beynimizə girməsin».

Əbülfəzdən 1918-ci il hərəkətini və Rəsulzadəni məktəblərdə oxuyub-oxumadıqlarını soruşdum. Oxumamışdılar. Söz açılınca da rəsmi vəzifələr həmişə tənqid edərmiş, amma tələbələr ailələrindən Türkiyənin 1918-ci il hərəkətini və Rəsulzadəni öyrənir, «arxivlərdə və kitabxanalarda tədqiq edirdilər».

«Harda xalqımızın sevdiyi birisi, məsələn bir şair varsa deyirdilər ki, bunu müsavətçilər, yəni Rəsulzadənin adamları öldürdülər. Məsələn, bizim ziyalılarımızdan Məhəmməd Hadi öz əcali ilə ölmüşdür. Bizə öyrətmişdilər ki, onu müsavətçilər öldürdü. Sonradan bildik ki, bunlar yalandır və yalanın da bir məqsədi var: bizə özümüzü unutturmaq. Gəncədə Məhəmməd Hadini tanıyanlar vardı, soruşduq, «özü ölmüşdür» dedilər.

Məsələn, Firidun Köçərli... Bizə dedilər ki, müsavətçilər öldürdü. Öyrəndik ki, Qızıl Ordunun daxilindəki ermənilər öldürmüşdür onu... Hamısı bu cür».

SİYASƏT VƏ ƏXLAQ

Əbülfəz Universiteti bitirdikdən sonra ərəb-rus tərcüməçisi vəzifəsində Misirə gedir. «Siyasət»in nə olduğunu ilk dəfə orada görür.

«Səfirlərlə, səfirlik işçiləriylə görüşlərim olurdu. Məsələn, rus ilə ərəb görüşür. Bir-birlərini qardaş kimi qucaqlayıb öpürlər. Sonra başlayırlar bir-birinin əleyhinə danışmağa. Niyə belə olduğunu soruşduğum zaman «bu, siyasətdir, sən anlamırsan» deyirdilər. Mən bu cür insanlığı qəbul edə bilməzdim».

Zəki Vəlidi Toğanın 1971-ci ildə Türkiyədə nəşr olunmuş xatirələrindən birini söyləməklə Əbülfəz siyasətlə bəşəri-humanitar elmlər arasındakı fərqi anladır:

«Azərbaycanın bir bədbəxtliyidir ki, bizdə də var. Bizim siyasətə gələn ziyalılarımızın hamısı belədir: ədəbiyyatdan gəlib siyasətçi olmuşuq. Nəriman Nərimanov da beləydi. Biz ilhamımızı hardan alırıq? Nizamidən, Füzulidən və onlar kimi insanlardan. Buna görə də bizi siyasətdə aldatmaq asan olur. Nərimanovu da belə aldatdılar: «Bahadır və Sona» ilə beynəlmiləçilik təbliğ edirdi: bilmirdi ki, siyasət elə deyildir. Biz türklərin bir xüsusiyyətidir, siyasətdə mərkəzi həmişə üstün tutarıq.

Zəki Vəlidi Toğan Leninə demişdi:

- Bəs sən söz vermişdin ki, Tatarıstan müstəqil olacaq?

Lenin belə cavab vermişdi:

- Sən siyasətlə əxlaqı qarışdırırsan.

Toğan rəhmətlik də:

- Belə əxlaqsız siyasətmi olur? - demişdir.

Sultan Qalləvi belə aldatdılar.

Misirdən dönəndən sonra Əbulfəz Universitetin şərqşünaslıq fakültəsində müəllim işləyir və tələbələrinə anladır: «Tələbələrə deyirdim ki, bu dövlət imperiyadır. Sosializm də yoxdur. O zaman Moskvada Brejnev, Azərbaycanda Heydər Əliyev başda idi. Heydər Əliyev tarixçi sayılırdı. Mən tələbələrə deyirdim ki, Heydər Əliyevin elmi yoxdur, tarixi bilmir, belə bir gestapoçu millət başçısı neçə ola bilər?».

DTK-nın HƏBSXANASI TƏRƏFİNDƏN

Buna görə Əbülfəz partiya çağırılır və özünə də böyük imkanlar şəraitində partiya təbliğatçısı vəzifəsi təklif edilir. Rədd etdikdə həbs edilir: 1975-ci il.

Müqəssir bilinərək 1 il altı ay məhkum edilir. Suçu millətçi olmaq, Leninin əleyhinə danışmaq - Əbülfəz bunları inkar etmir və məhkəmədə də Lenin siyasətini tənqid edir. Soruşurlar:

- Sənin yolun nədir?

- İsveçrə yolu... Lenin də bir zaman ən gözəl yol İsveçrə yoludur demişdir.

Çaşan məhkəmə:

- O zaman sovet dövləti yoxdu. Lenin ona görə belə söyləmişdi. İndi ən yaxşı yol sovet yoludur!

VƏ HƏBS

Həbsxanada qəzet və kitab sərbəstdir, çünki hamısı rejimin nəzarəti altındadır. Amma ailə ilə görüşmək yasaqdır, ümumiyyətlə, istənilən adamlarla görüşmək qadağan olunur. Evdən yemək

gəlməsinə belə ancaq 2 ayda bir 3 kilonu keçməmək şərtiylə izn verilir. Əbülfəz 6 ay DTK həbsxanasında qaldıqdan sonra daş karxanalarında 1 il müddətinə daş daşımağa göndərilir.

«Buna əməklə islahetmə deyirlər. Yəni ziyalılar o qədər ağır işlərdə çalışacaqlar ki, əmək onları islah etsin!».

Daş karxanasında gündə 35-40 kilo ağırlığında kəsmə daş parçalarından gündə 900 dənəsini maşına yükləmək məcburiyyəti vardı. Əbülfəz də 2 ay bu daşlardan daşdı. Məhkumlarla çox yaxşı əlaqə yaratmış, fikirlərini onlara da anlatmışdı. Nəhayət, məhkumlar Əbülfəzin daş daşımamasını tələb etdilər. Hadisə böyüməsin deyə rəhbərlər bu tələbə boyun əydilər.

Həbsdən sonra Əbülfəz rejim tərəfindən təcrid edilir və Əlyazmalar İnstitutunda işləyir. Universitetin qapıları onun üzünə bağlanmışdı.

Qorbaçov hakimiyyətə gəldikdən sonra dərnəklər, qruplar yarandı ki, Əbülfəz də bu fəaliyyətin mərkəzində idi.

VƏ AZADLIQ MEYDANINDA

Və keçən ilin noyabrında ilk dəfə minlərlə insan Lenin meydanına mitinqə toplaşmış və gecə-gündüz meydandan ayrılmırdılar. Azərbaycanın hər tərəfindən bu nümayişçilərə yemək daşınırdı. Tanklar izdihamin ətrafını mühasirəyə almışdı.

Əsgərlərə «hücum» əmri verilir və Lenin meydanında bir Azadlıq mübarizəsi başlayır. O gündən meydanın adı «Azadlıq meydanı»dır. Zopalar, dəyənəklər, gözyaşardıcı qazlar... İnsanlar qan içində... Əbülfəz bir lider olaraq ön cərgədədir və yarıdır. Əsgərlərin ilk hədəfi odur. Fəqət illərlə çilə çəkərək yetişdirdiyi universitet tələbələri Əbülfəzin ətrafında keçilməz sədd qururlar və beləliklə, Əbülfəz ölməkdən qurtulur.

Zor və güclə izdiham dağıldıqdan sonra yaralarından qan sızan 14 nəfər həbsxanaya salınır. Əbülfəz də onların arasındadır.

(Füzuli Hüseynov çevirib.)

"Hürriyyət olan yerdə də insanlıq olur"

Yeni türk dünyası

Azərbaycan xalqına, dünyanın bütün demokratik qüvvələrinə, BMT'nin Baş katibi Peres de Kuelyara müraciət

"Mən azadlığın təntənəsinə inanıram"

[İslam özülçülüğü](#)

Son illərdə «fundamental islam» və ya «islam fundamentalizmi» ifadələrinə kitab və qəzetlərdə, radio və televiziya verilişlərində tez-tez rast gəlirik. Bu sözləri bilən, bilməyən nə cür gəldi işlədir. Moskvanın dilində isə çox mənfi bir anlayışla səsləndirilir. Orada işləyən bir çox üzdənirəq «ideoloqlar» Stalin dövründən qalma üsulla öncə damğalar hazırlayır, sonra bu qurğuşun damğaları müasir ideologiya silahlarına doldurub xalqları gülləborana tuturlar. Bu hal özünü qabarıq şəkildə Əfqanıstan hadisələrində göstərdi. Birdən-birə Əfqanıstana basqın

edildi, ancaq ideoloji damğa hazır deyildi. «İdeoloqlar» bu basqına necə haqq qazandırsınlar? Kimə qarşı hücumla keçib əfqanları qırırdılar? Köhnə ideologiya anbarına, şər cəbbəxanasına baxdılar. Tez-tələsik tapdılar: «basmaçılar!». Sonra oldu «əfqan basmaçıları». Sovetlərin müdafiə etdiyi əfqanlar vuruşduğu tərəfə təbii olaraq «düşmən» deyirdi. «Düşmən» sözündən Moskva damğa düzəltdi - «düşmanı». «Basmaçı», «düşmanı» damğaları elə bil mücərrəd anlayış halını ala bilmədi; hər ikisi ideoloji hücumda bir müddət işlədildi, ancaq çox yararlı olmadı. Üçüncü damğa hazırlandı: «islam fundamentalistləri». Görün necə dəyişdi: «düşmənlər», «islam fundamentalistləri». Burada sovet ideologiyası yeni uydurma ilə ucuz qələbə qazandı. Yazıq sovet adamları, görün bu ideoloqçıqazlar sizi necə aldatmaq, necə çaşbaş salmaq istəyirlər. «Basmaçı», «düşmən» dedikdə yalnız əfqanlara aid olurdu. Belə olduqda dünyada bu ideoloqçıqazlara heç kim yan durmurdu. İslam fundamentalistləri sovet adamlarının beyninə düşmən sifətində yeridiləndə Amerika, İngiltərə və bəzi başqa Avropa dövlətlərində bir yandan bu ideoloqçıqazların tərəfdarları tapılır, başqa bir yandan da xristian təəssübkeşliyi yaranır. Sovet ideologiyası bu yeni damğanı lazım gələndə bütün müsəlman xalqlarına vurmaq üçün hazırlayıb. Ancaq yenə də vay Sovet İttifaqında yaşayan müsəlmanların halına. Niyə? Ona görə ki, Əfqanıstanda Nəciullah...

Burada haşiyə alındığına görə oxucu məni suçlu saymasa yaxşıdır. Deyəsən, sözün yeri gəlib; «Nəciullah» adı «nəci» və «allah» sözlərinin birləşməsindən yaranıb. Sovet ideoloqçıqazlarının göstərişi ilə «Nəciullah» adından «allah» sözü çıxarıldı, oldu sadəcə «Nəci». Haralardasa bu istehza doğurdu; bir neçə ildən sonra yazıq Nəciyə icazə verildi ki, öz adını deyərəkən «allah» sözünü də dilinə gətirsin. Bu, elə belə təsadüf deyildi. Çoxlarının yadındadır ki, Çebrikov SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri olanda onun yaxın qohumu - qızının əri, «Literaturnaya qazeta»nın SİYASİ icmalçısı (vay siyasətin halına) İqor Belyayev həmin qəzətdə islama aid məqaləsində islam dinini xatırlada biləcək «İslam», «Din - Məhəmməd» və bu kimi başqa adların ləğv edilməsini tələb edirdi. Elçisi Gülüm olanın... - siyasi icmalçısı İqor Belyayev olanın başı qır qazanı olar!

Bəli, mətləbə qayıdaq. Əfqanıstanda Nəciullah rejiminə qarşı olanlara «basmaçı» de, «düşmən» de, «fundamentalist» de, fərqi yoxdur - Amerika və başqa ölkələr onları müdafiə edəcək. Bir də Sovet İttifaqında dünyadan az məlumatı olan kütlələr aldanacaq, çaşbaş düşəcək. Fundamentalizmin kök atdığı İrana da bu sözlərlə zərbə vurmaq bir o qədər də asan deyil! Əgər bunda sovet ideoloqçıqazları dərinə getsələr vay Eduardın (*SSRİ Xarici İşlər Naziri Eduard Şevernadze - **tərtibçi***) halına. O dəfə Ayətullah Xomeyninin qarşısında günahkar mədrəsə uşağı kimi oturmuşdu, indi də Xomeyninin qarşısında necə dayanacağını müəyyənləşdirmək üçün gərək «görməli» şərqşünas, siyasətbaz İqor Belyayevdən bir neçə ay dərs ala.

Pakistana da «fundamentalist» sözünü mənfi çalarla işlətmək olmaz. O, belə şit zarafatları sevmir - cibində atom bombasına oxşar bir şey var.

Türkiyəyə də «fundamentalist» damğası vurmaq olmaz. Təkcə ona görə yox ki, türklər özləri buna layiqli cavab verərlər, həm də ona görə ki, nüfuzlu xanım Tetçer Türkiyəyə səfərindən sonra «Qardian» qəzetinə verdiyi müsahibəsində qəti bildirmişdir ki, Türkiyədə demokratiya özünə elə bir yer tapmışdır ki, bir daha geri qayıtmayacaq!

Bəs bu «fundamentalist» damğası kimlərin, hansı xalqların alınına vurulmalı, ondan düşmən surəti yaradılmalıdır və nə üçün? Min rəhmət sənə, Üzeyir bəy! Bizim adımızı vəhşi qoyurlar, deməli başımızı kəsməyə hazırlayırlar. Sonradan başımızı kəsəndə desinlər ki, insanın yox, vəhşinin başını kəsdik!

Xoruzun nəinki quyruğu, hətta özü görsənir. «Fundamentalist» damğası artıq azərbaycanlılara, özbəklərə, tükmənlərə, tatarlara, taciklərə və Sovet İttifaqında yaşayan başqa müsəlmanlara vurulur! Qafqazda xristian xalqlara bu damğanı vurmaq mümkün olmadığından «Qafqaz millətçiləri» damğası yenidən işə salınıb. Köhnə damğadır deyən bir o qədər təsirli olmur. Yəqin ki, yenisini hazırlayırlar. «Ekstremist» damğasının da ağı çıxmaqdadır; hara gəldi vurdular, indi gülməli görsənir.

Nə isə, yenə qayıdaq Ocaqqulunun axsaq qatırına. Sovet İttifaqının, bir az da xristianların bu qorxulu düşməni fundamentalist kimdir?

Fundament «özül», «təməl», «əsas» deməkdir. Fundamental islam, yaxud islam fundamentalizmi «təməl islam», ya da «islam özülçülüüyü» mənasındadır. Yəni islam dinin özüllərinə dayanan dini və dünyəvi baxış!

Bu baxışa yiyələnib onu həyata tətbiq edən və ya etmək istəyən «özülçü» adlanır.

İslam dinin özülləri hansılardır?

1. *Quran.*
2. *Sünnə və yaxud Məhəmməd peyğəmbərin hədisləri.*
3. *Dinin gövdəsi - üsuliddin.*
4. *Dinin budaqları - furuiddin.*
5. *İcma.*
6. *Şəriət.*
7. *Fiqh: a) fiqhın gövdəsi; b) fiqhın budaqları.*
8. *Kəlam.*

Bu özülləri bilmək üçün hansı hazırlıqlar gərəkdir?

1. *ərəb dilini, xüsusən də klassik ərəb dilini,*
2. *islam tarixini,*
3. *məntiqi,*
4. *sufiliyi,*
5. *ərəb ədəbiyyatını yüksək ölçüdə öyrənmək.*

Bütün bu göstərilənləri dərindən bilməyən adam islamın özüllərini təlim edə bilməz. Sovet İttifaqında isə nə belə bir şəxs var, nə də belə bir məktəb. Belə olan şəraitdə özülçü, fundamentalist nə cür yetişə bilər?

Aydın təsəvvür yaransın deyə bir neçə məlumatı burada sadalamağa məcburuq. Quran Rusiyada rus dilinə bir nesə dəfə tərcümə edilib, yeni tərcüməsi üzərində Moskva alimləri çalışır. Rus şərqşünaslığının böyüklərindən sayılan Kraçkovski çar Nikolayın qayını idi. Qızıl pulla təchiz edilirdi. Ərəbistanda uzun müddət ərəblərin içərisində yaşamışdı. Ərəblər ona «ərəb şeyxi» deyirdilər. Klassik ərəb dilini dərindən mənimsəmişdi. Ancaq Quranın rus dilinə tərcüməsində yüzlərlə səhv buraxmışdı. Quranın azərbaycanca, tatarca, özbəkçə, tacikçə müasir tərcüməsi isə yoxdur. Bu xalqların 99% ərəb dilini bilmir. Quranı bilməyənlər necə özülçü olurlar?

Qurana onlarla böyük Şərq alimi təfsir yazıb, hamısı da ərəbcə. Sovet şərqşünasları Qurandan, onun qiraət, təfsir və təcvidindən bir əməlli baş çıxara bilmirlər. İllərlə cəhd göstərilir ki, bir-iki islamsünas mütəxəssis yetişdirilsin; şərqşünaslıq fakültələri, elmi institutlar

dəridən-qabıqdan çıxıb özlərinə bir-iki tutarlı ərəbşünas hazırlayırlar. Bəs necə olur öz-özünə kütləvi, üsyankar özülçülər yetişir?!

Başqa misal. İslamın özüllərindən biri də peyğəmbərin hədisləridir. Təkcə IX yüzildə yaşamış Buxarinin bir əsərində 7275 hədis toplanıb. Yüzlərlə hədis kitabı var. Gəl bu özülü öyrən və təlim et, görün necə edirsən!

Şəriət elmlərinə bütün dünyada çox nadir və nəhəng şərqşünaslar az-çox müdaxilə edə biliblər. Sovet İttifaqında hardadır bu özülü bilən və öyrədən? Bunun nəinki özünü, heç tarixini də orta səviyyədə bilən yoxdur.

Əgər birdən-birə Sovet İttifaqına bir mütəkəllim - kəlamçı mütəxəssis lazım gələrsə onu 280 milyonluq əhalisinin içərisində tapa bilməz. Kəlam islam fəlsəfəsidir. Bu fəlsəfənin dili də başqadır. Bunu hər can duyammaz.

Sonuncu misal: «Fatihə» surəsi 28 sözdən ibarətdir. Bu 28 sözə yeddi cildlik təfsir yazılıb, özü də ərəbcə.

Başabəla Moskva uşaqları başları girməyən yerə bədənlərini pərçim edirlər. Bəli, islam özülçülüüyü Sovet nəmənəciyəzlərinin boş laqqırtısı deyil ki, əhalini ələ salıb oynatsın.

Ancaq bir şeyi deyə bilərik ki, Sovet İttifaqında fanatik xristianlar olduğu kimi, fanatik müsəlmanlar da var ki, onlardan yana narahat olmağa dəyməz; onlar bilməyə-bilməyə islamın düşmənlərinə kömək edir. İslam dininə ateistlərdən daha çox bu fanatiklər zərbə vurur. (Orta əsrin müctəhidləri demişlər ki, «Allah islam dinini cahil müsəlmandan qorusun!»).

Sonuncu sorğu: doğrudanmı Mərkəzin bir sıra siyasətbazları bu dediklərimizi bilmirlər? Bilirlər, özü də yaxşı bilirlər. Ancaq bu ayının yüz oyunu var bir armudun başında. Demokratiyanın işığını aralıdan görüb azadlıq qoxusunu duyan müsəlmanlar ona doğru can atırlar. Mərkəzin mənfur qüvvələri Şərqdə baş qaldırmış demokratik qüvvələri əzmək, qan gölməçələrində boğmaq üçün dünənki düşmənlərini - özlərinin dediyi kimi, «imperializmin və istismarın mənfur qalalarını» da xaç yürüşünə qoşmaq üçün çabalayırlar. Avropada «demokratiya» adı altında gizlənmiş ikiüzlü bir siyasət dolaşmaqdadır.

Moskva siyasətçiləri islam özüllərinin mahiyyətini ya qanmır, ya da qanmaq istəmir. Bunlar həmin ideologiyanın varisləridir ki, dünənə kimi məscidləri, kilsələri, sinaqoqları dağıdıb xarabalıqlar yaradırdı. Dahiləri məhv etdirib onlara heykəllər yapıran, hakimlərə gecə-gündüz mədhiyyə deyib, öləndən sonra onların övladlarını, qohum-qardaşını belə həbsxanalara atdıran, əzdirən amansız cəllad ideologiyasından insan övladları hələ çox zülm və haqsızlıq görəcəklər.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin islam dininə və islam özülçülüüyünə münasibəti necədir? AXC bütün dinlərə hörmətlə yanaşır. O, hər cür dini ayrı-seçkiliyə qarşıdır, xüsusən də islam dinində təriqət ayrı-seçkiliyinin qəti əleyhinədir. AXC-nin Nizamnaməsinə əsasən, dinindən asılı olmayaraq bütün Azərbaycan vətəndaşları AXC-nin üzvü ola bilərlər.

AXC vətəndaşların dini inanclarına hörmətlə yanaşır, onların dini müəssisələrinin yaradılmasına hər cür kömək göstərməyi özünə borc bilir. Bununla bərabər, biz islam mədəniyyətinin varisləriyik. Bu mədəniyyət təkcə müsəlmanların deyil, dünya xalqlarının ən zəngin mədəniyyət xəzinəsidir. Bu mədəniyyətin yaradıcılarından və varislərindən biri olduğuna görə Azərbaycan xalqının bütün dünyada fəxr etməyə haqqı vardır.

İslam dini adi din deyil, elmi, əxlaqı, siyasəti, hüququ, məntiqi və fəlsəfəni özündə cümləşdirən nəhəng bir qurumdur. Dünya xalqları bu qurumdan nə qədər istifadə etsə bir o qədər də xeyir görər.

Azərbaycanda Moskvanın dediyi mənada fundamentalizm yoxdur. Bunu Zaqafqaziya şeyxülislamı hacı Allahşükür Paşazadə öz moizələrində dönə-dönə qeyd etmişdir. Ancaq biz əsl islam özülçülüyünü heç də mənfi bir anlayış kimi qəbul etmirik. İslamın özüllərini öyrənmək və öyrətmək bəşəriyyətə çox böyük xeyir verər. Məgər hamının peyğəmbər qəbul etdiyi Adəm və Nuh, müsəlmanların və yəhudilərin peyğəmbər saydığı İbrahim, yəhudilərin peyğəmbəri Musa, xristianların peyğəmbəri İsa, müsəlmanların peyğəmbəri Məhəmməd islam özülçülüyünə görə ən böyük peyğəmbərlər kimi təqdim edilsə, Tövrat, Zəbur, İncil də Quranla yanaşı Allah tərəfindən göndərilmiş kitablar kimi insanlara öyrədilsə bunun məntiqi mənası qardaşlığa, birliyə çağırmaq deyilmi?

«Siz haqqın yolundan çıxsanız Allah sizin içərinizdən ən pisini sizə hakim təyin edəcək» hədisini Moskva ideoloqları yaxşı bilsəydi bu günlərə qalmazdıq.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsi bəşəriyyətin yaratdığı yaxşı nə varsa ondan insanlıq, azadlıq və demokratiya üçün istifadə etməyi qarşısına məqsəd qoyub. Elə buna görə də bu Cəbhəni xalq sevir, xalq müdafiə edir. O, xalqın cəbhəsidir. Demokratiya xalq hakimiyyəti deməkdir.

Bakı, 9 mart 1990

["Azadlıq" qəzeti, 4 iyul 1990; "Hazar" qəzeti (Türkiyə), 15 avqust 1990]

Siyasi məhbuslara azadlıq

[Ən kəsə yol](#)

Bir zamanlar quzeydə Dərbənddən güneydə Həmədan əyalətinə, doğuda Xəzərdən batıda Göyçə gölünün batı əyalətlərində olan torpaqlarda yerləşmiş qüdrətli Böyük Azərbaycan XIX yüzilin birinci rübündə Rusiya imperiyasının 2 dəfə, üst-üstə götürdükdə 11 il davam edən qanlı müharibələri nəticəsində əvvəl 2 hissəyə, sonralar bir neçə hissəyə parçalandı. Elə bununla da Böyük Azərbaycanın 187 il davam edən faciəsi başladı. Azərbaycan torpaqları hərərac bazarına qoyuldu. Kim istədi satdı, kim istədi aldı, kim istədi bağışladı. Bütün bu dövr ərzində Azərbaycan xalqı amansız qırğınlara məruz qaldı. Torpaqlarımız vaxtı ilə Türkiyə, İran, Ərəbistan, Hindistan və Balkan bazarlarında girlənən erməni fırıldaqçılarında satıldı, hədiyyə verildi.

İrənin, Rusiyanın kölə və yarımköləsinə çevrilmiş xalqımız bütün bu tarix boyu çabaladı, çalışdı, irəliləmək üçün deyil, yalnız və yalnız öz varlığını qoruyub saxlamaq uğrunda vuruşdu. Bu ölkədən o ölkəyə, o ölkədən bu ölkəyə qaçqın getdi, yurdda vuruşanlar dağlara qaçaq düşdü, 100 il boyu Azərbaycanı qaçaq hərəkəti bürüdü. Yabancı generallar, sərdarlar başlarını Azərbaycanda qoydular. [Səttar xan](#), [Qaçaq Nəbi](#), [Şeyx Məhəmməd Xiyabani](#), [Məhəmmədəmin Rəsulzadə](#) kimi yüzlərcə Azərbaycan mücahidi xalqın azadlığı uğrunda çarpışdı. Bəli, müasir dövrün görkəmli filosof tarixçisi, tatar [Qumilyov](#) demişkən, əgər hər hansı bir etnos (xalq) bilə-bilə zaman-zaman öz arasından insanlar ayıraraq öz varlığı üçün qurban verirsə, deməli, o etnosa ölüm yoxdur! Mübarizə xoşbəxt azadlıq uğrunda deyil, yaranan, tarixdə özünü təsdiqlədən və dünyaya təqdim edən bir xalqın yaşayıb-yaşamaması uğrunda mübarizəsi idi.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan xalqı ölüm təhlükəsini aradan qaldırıb özünü tarixdə bir daha təsdiqlədi. Güneydə *Xiyabani* hərəkatı, Quzeydə *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* Azərbaycanı Yeni dünyaya tanıtdı. Hamımızın bildiyi kimi, bu dövr çox çəkmədi... Rusiyada çarlıq imperiyasının yeni varisi - qırmızı Sovet imperiyası yarandı. İlk illərində bu imperiya hələ zəif olduğundan, Azərbaycanın quzeyindəki demokratik dövləti yıxdı, ancaq özünün də hələ zəif olmasından dolayı, həmin demokratik dövlətin yerində hər hansı bir dövlət qurumunu saxlamağa məcbur idi. Sonra bu dövlət qurumu *Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası* oldu.

20-ci ildən sonra Azərbaycanın güneyində Xiyabani hərəkatını boğdular. İranda Azərbaycan sülaləsi olan Qacarlar devrildi, yerinə fars-Pəhləvi sülaləsi hakimiyyətə gəldi. Azərbaycan xalqının (o taylı-bu taylı) yeni faciə dövrü başlandı. Qətlər, talanlar, qırğınlar ara vermədi... Azərbaycanın quzeyindəki Sovet respublikası Azərbaycan xalqını əzmək alətinə çevrildi.

Belə bir fikir var və bu fikri son vaxtlar daha tez-tez eşitmək olur; bu təqribən belə səslənir: hər bir xalqın dövləti özünə layıqdır. Bunu belə şərh edirlər ki, guya bizim də dövlətimiz özümüzə-xalqımıza uyğundur. Bu, tamamilə yanlış düşüncədir. Bu fikir özünü əslində harada doğruldur? Bizim öyrəndiyimiz anlayışlarla desək, xalq - bazis özünün üstqurumlarından birini - dövlət qurumunu yaratmalıdır. Əgər bu qurumu yaradırsa, sözsüz ki, bazisin tələbi və istəyi əsasında yaranır və bu quruma həmin xalq, yaxud bu xalqa həmin qurum layiq olur, hər ikisi bir-birini təmsil edir. Bu fikirlə razılaşmamaq olmaz. Deməli, söz azad xalqdan gedir, öz üstqurumunu yaratmaqda müstəqil olan bazisdən gedir. Əgər hər hansı bir xalq qanlı terror və işğal nəticəsində özündən qat-qat güclü olan hər hansı bir imperiyanın köləsinə, müstəmləkəsinə çevrilirsə, bu vaxt imperiya da onu istədiyi kimi əzmək, istismar etmək üçün oyuncaq dövlət qurumu yaradırsa, deməli, bu qurum xalqın arzusu əsasında yaranmır və onu təmsil etməyə layiq deyil!

Hətta böyük dövlətlərin əzdiyi xalqlar üzərində qurulan dövlət qurumları da müxtəlif olur. İkinci dünya müharibəsində Amerika, İngiltərə, Sovet İttifaqı Avropanın ən güclü xalqlarından biri olan almanları darmadağın etdilər. Almaniyanın böyük bir hissəsində Amerika, İngiltərə və Fransanın iradəsi ilə federal alman dövləti yaradıldı, başqa bir hissəsində isə SSRİ-nin iradəsi ilə Almaniya Demokratik Respublikası. Sual olunur: alman xalqı hansı dövlətə, yaxud hansı dövlət qurumu alman xalqına layiq idi? Heç biri! Ancaq Şərqə baxmış Qərbdə qurulan dövlət alman xalqı üçün az-çox əlverişli idi. *Əsl alman dövləti indi yaranmaqdadır.*

Bütün Azərbaycanda bu gün xalqımızı ona layiq təmsil edəcək dövlət qurumu yoxdur. **Təkrar edirik: yalnız və yalnız AZAD (!) xalqın yaratdığı dövlət onun özünə layiq olur!!**

Biz burada Moskvanın 70 ildə Azərbaycanda apardığı siyasəti təhlil etməyəcəyik. Bəs Moskvanın bugünkü siyasəti necədir? Bugün Moskva ona tabe ölkələri və xalqları daha əvvəlki tək "idarə edə" - əzə bilmir. Rusiya özü fəlakət qarşısında, daha doğrusu, fəlakət içindədir, ona görə də o, ilk öncə Avropadan əlini çəkmək məcburiyyətində qaldı. İndi əsas vəzifə imperiyanı dağılmaqdan qurtarmaq, onu nə isə aldadıcı, bir qədər də cəzbedici şəkllə salmaqdan ibarətdir. Onun üçün də *demokratiya, aşkarlıq* və *yenidənqurma* adı altında "yuxarıdan inqilab" (bu da aldatmaq üçündür: yuxarıdan inqilab olmur, deməli, yuxarının fitvası ilə aşağıdan inqilab) edilir. Bunun üçün ayrıca proqramla iş görülür. Hansı xalq bu proqramdan kənara çıxıb öz iradəsi ilə *hərəkat* edirsə, onu gülləyağışı gözləyir, ya da ki, qırğın və talan törədici millətlərarası ədavət.

Bir vaxt İran şahı yuxarıdan islahatlar apararaq adını "ağ inqilab" qoydu, onun ən böyük zərbəsi Azərbaycan xalqına dəydi. İndi *Qorbaçov* yuxarıdan islahatlar aparıb adını "inqilab" qoyur, ən böyük zərbəsi Azərbaycan xalqına vurulur. Bir vaxt Azərbaycanın güneyinə gələn *Məhəmmədza Pəhləvi* "Azərbaycan iri addımlarla irəliləyir" demişdi, üstündən neçə il

keçməmiş Azərbaycanın quzeyinə gələn [Leonid İliç Brejnev](#) "Azərbaycan iri addımlarla irəliləyir" dedi. Görəsən, necə olur ki, müsəlman monarxlarla kommunist monarxlar bir-birinin ağzına tüpürmüş kimi olurlar?! Monarx hər yerdə monarxdır - dinindən, əqidəsindən asılı olmayaraq. Vay o gündən ki, hər iki imperiya monarxının "Azərbaycan" adlı bir müstəmləkəsi ola, yarısı birinin, yarısı obirinin!

Moskva azadlığa boylu olmuş ölkələri "islahat" dərmanı ilə ölü doğmağa məcbur edir; əgər "mədəni" yol baş tutmasa dəyirmanında öz istədiyi kimi üyüdür. Ya dərman, ya dəyirman?!

Üç ilə yaxındır ki, Azərbaycan ayaq üstədir. Zülmün - imperiyanın topu, təyyarəsi, tankı və gülləsi varsa haqqın - xalqın da dönməz üzü vardır. İmperiya od, güllə püskürdü, Göyçə, Zəngəzur bir daha yenidən dağıldı, Qarabağa yağı əlləri uzandı, Sumqayıt, Gəncə, Bakı... hər yer qana çalxandı. Xalq yurdunu qorudu, Azərbaycanı iki yerə bölən dəmir pərdəni dağıtdı...

Bu gün Azərbaycanın quzeyində iki qüvvə - imperiya və xalq üz-üzə durmuşdur. İmperiya bu qeyri-bərabər güclərin mübarizəsində erməni diasporundan və Avropanın, Amerikanın bizə ögey münasibətindən istifadə edir.

Bu qüvvələrlə üz-üzə təkə dayanmış xalqımızı demokratik qüvvələrimiz təmsil edir. Bu qüvvələrə dünyadakı bir sıra başqa demokratik qüvvələr rəğbət bəsləyir. Yurdumuzun güneyində böyük mənəvi dayağımız vardır. Nə yazıq ki, bir yerdə mübarizəyə qoşulmamışıq. Axı biz hələ millət olmamışıq, xalq yolundan millət yoluna təzə-təzə addım atırıq.

QEYD: Tez-tez soruşurlar ki, [xalq](#) nədir, [millət](#) nədir? Elmlə izah etmək çox uzun-uzadı alınacaq. Sualı başqa cür qoyun: xalq kimdir, millət kimdir? Onda "nədir?" sualına cavab tapırıq. Xalq bizik, millət almanlar! Niyə? Almanlar sərhədlərini pulla alırlar, var-dövlətləri də özlərinindir. Biz sərhədlərimizi qanla alırıq, var-dövlətimiz də özgənindir. Almanlar özləri toxdur, ac Rusiyaya ət, süd, un verirlər. Biz özümüz acıq, ac Rusiyadan ət, süd, un gözləyirik. Moskva 70 il düşmən kəsildiyi almana indi "dost", "qardaş" deyir, ona əl açır, 70 il "kiçik qardaş" dediyi bizə indi düşmən kimi baxır, bizi tankların altında əzir. Almanlar sovet əsgərlərinin nişanlarını, kəmərlərini, çəkmələrini, paltarlarını (lənət şeytana, daha nə qaldı ki!), hə, [papaqlarını](#) (rəhmət sənə, Mirzə Cəlil!) hərrac bazarına qoydurur. Biz isə təkə sağlam oğullarımızı deyil, hətta xəstə gənclərimizi əsgərlik adına ölümə göndəririk!

Yəqin aydın oldu.

Məsələnin ana xəttindən bir az qırağa çıxdığımıza görə oxucular suçumuzdan keçsin...

Moskvanın bütün ümumi siyasəti ilə yanaşı, o, hər bir respublikaya, hər bir xalqa qarşı xüsusi siyasət yürüdür. Ona görə də ["nə üçün Litvanın, Ermənistanın, Gürcüstanın və b. dövlət rəhbərləri başqa cür hərəkət edir, Azərbaycanınkı başqa cür?"](#) sualı sadələvhükdən başqa bir şey deyildir. Birdəfəlik bilməliyik ki, Moskvanın Azərbaycana aid siyasəti hər hansı bir respublikaya olan siyasəti ilə tutuşdurulmamalı, həmişə ayrıca götürülüb onun üzə olan deyil, dərinə, gizli qalan kökləri, bağları üzə çıxarılmalıdır.

Azərbaycan ən varlı, hərtərəfli zəngin bir ölkədir. Var-dövlət müstəqil xalqlar üçün səadətdirsə müstəmləkə üçün bədbəxtlikdir. Azərbaycan Rusiya imperiyası üçün Şərqi qapısıdır. Azərbaycanın birləşib müstəqil olması Güney Qafqazda imperiyanın bütün dayaqlarının dağılması deməkdir.

Pyotrdan dünənə kimi Hind okeanında isti sulara can atan və bu siyasəti bütün dövrlərdə ardıcıl yürüdən imperiya üçün Xəzər hövzəsini işğal etmək ilkin şərt olmuşdur. Xəzərin iki

açarı - Həştərxan və Bakı imperiyanın daimi zərbə hədəfi olmuşdur. Azərbaycan yüz illərdir imperiyalar tərəfindən müdafiə olunan və onların Şərqdə casusu rolunu oynayan erməni lobbisinin gəlir mənbəyidir. "Azərbaycan İranın taxıl anbarıdır", "Əgər Azərbaycan müstəqil olarsa İran ondan asılı vəziyyətə düşər" deyən İran ideoloqları məsələyə çox düzgün qiymət vermişlər.

Çox ötəri və ümumi dediyimiz bu sözlər Azərbaycanda imperiya siyasətinin bəzi xətlərini görmək üçündür. Əslində isə gərək Azərbaycanın yeraltı və yerüstü, maddi və mənəvi sərvətləri ilə sadəcə tanış olmaq üçün cildlərlə kitablar yazılandan, dünya siyasətində, Sovet imperiyası, İran və Ermənistan siyasətində Azərbaycanın yeri bütöv-bütövünə araşdırılıb açıqlanandan sonra biz özümüzü başa düşə bilərik.

Bəlli olduğu kimi, 60-80-ci illərdə imperiyanın dövlət aparatı çürümə dövrü keçirirdi. Mənim yadımdadır - hələ 60-cı illərdə bir Avropa alimi yazmışdı ki, Sovet dövləti dağılmasının rüsvətxorluq mərhələsini keçir. Bu məsələni təhlil edərkən mən ilk öncə inanmadım. Məni [Engelsin](#) bir məktubu çaşdırdı. O, Rusiyada dövlətin köklərinin zəif olduğunu göstərərək orada sosializm qurmağın daha asan olduğunu yazan bir rus ziyalısına belə cavab vermişdi ki, siz düz demirsiniz; Rusiyada kiçik və iri məmurlardan ibarət böyük bir təbəqə vardır, bunlar dövlətdən çox az maaş aldıkları üçün xalqı soyur, rüsvətlə dolanırlar, buna görə də Rusiya dövlətini müdafiə etməkdə həddən artıq maraqlıdırlar, çünki bu dövlət olmasa onlar rüsvət ala bilməzlər, buna görə də dövlət aparatının kökü lap aşağılara qədər işləyir.

Bir qədər də götür-qoy etdikdən sonra aydın oldu ki, Engels səhv edib - istər [Kerenskinin](#), istərsə də [Leninin](#) çevrilişləri zamanı həmin məmurlar çox böyük rol oynadılar. Eyni zamanda, tarixdən mənə aydın oldu ki, bir çox dövlətlərin əsasını rüsvətxorluq sarsıdıb. Məsələ aydın idi.

Sonra 70-ci illərin əvvəllərində bir ispan cəmiyyətsünasının belə bir fikrinə rast cəldim ki, Sovet İttifaqında "sosializm" deyilən quruluş düz deyil, o tez-gec dağılacaq, çünki bu cür quruluş ümumiyyətlə insanın, xüsusilə fərdin [təbiətində](#) ziddir. Bu fikir bir çox əsərlərdə başqa-başqa şəkildə ifadə edilirdi. Bununla razılaşmamaq olmazdı. Çox keçmədi ki, [Saxarov](#) SSRİ-də insan haqları uğrunda mübarizəyə başladı. Kütləvi kölə psixologiyasından qurtulan fərdlərin sayı gündən-günə çoxaldı. Onun dalınca cəmiyyətlər və xalqlar [Azadlıq](#) eşqinə düşdülər.

1987-ci ildə Azərbaycanda yeni bir oyanış başlamışdı. İmperiya bunun qarşısını almaq üçün Qarabağ məsələsini ortaya atdı. Ancaq yuxarıda göstərdiyimiz kimi, bu imperiya 30 ilə yaxın idi ki, rüsvətxorluğun dağıdıcı, içəridənyeyici təsiri nəticəsində iflic olmuşdu. Dövlət aparatlarının heç biri dəqiq işləmirdi. Ona görə Mərkəzin Azərbaycan və onun xalqı haqqında fikri yanlış idi. [Qarbaçov](#), onun ətrafındakılar və xüsusən də yan-yörəsində peyk kimi hərlənən erməni lobbisi belə düşünürdü ki, Azərbaycan xalqının elə bir güclü siyasi təşkilatı yoxdur, respublikanın başçıları isə Moskvanın yesirləridir, deməli, Qarabağı ermənilərə vermək olar. Bununla həm Azərbaycanı tam iflic etmək, həm də dünya ermənilərindən və onları himayə edən böyük dövlətlərdən imperiyaya yaxşı arxa düzəltmək olar.

Bir neçə ayın içərisində 7 milyonluq bir xalq "Qa-ra-bağ!!!" deyib ayağa qalxdı. Təkcə Moskvanın deyil, bütün dünyanın təsəvvürü alt-üst oldu. Bir "Azərbaycan" fenomeni zühur etdi. Tariximizdə ilk dəfə olaraq dünyanın hər yerindən qəzet, radio-televiziya işçiləri, mübariz demokratlar, konsullar, səfirlər və b. Azərbaycana axışdı. Baltıyanı respublikalarda azadlıq hərəkatlarının yeni dalğaları qalxdı, Moldova və Gürcüstanda xalq hərəkatlarına ilkin təkan verildi.

1988-ci il noyabr ayının 25-27-sində Bakının Azadlıq meydanında Nemət Pənahov deyəndə ki bizim bu xalq hərəkatımızla bütün SSRİ-ni azadlıq hərəkatı bürüyəcək, buna çox adam şişirtmə, böyütmə kimi qiymət verirdi. Doğrudan da, çox çəkmədi ki, SSRİ-ni hərəkatlar bürüdü. Moskva özünü itirdi.

89-cu ilin son aylarında Azərbaycanda xalq hərəkatının ikinci yüksəlişi başlandı. Moskva qorxuya düşdü. Deməli, bu dəfə hərəkat vaxtından qabaq boğulmasa SSRİ darmadağın olacaq! *Qorbaçov* Maltada *Buşla* gizli görüşlərində bu məsələnin üstündə bərk dayandı. Buşun dövlət katibi *Ceyms Beyker* belə bir bəyanat verdi ki, *əgər Moskva Zaqafqaziyadakı millətçi hərəkatları yatırmaq üçün güc tətbiq etsə, Amerika buna etiraz etməyəcək.* Məsələ bizim üçün tamamilə aydın idi, çünki buna qədər Qorbaçov Moskvada açıq elan etmişdi ki, o, gürcü kimi mədəni bir millətin qadağan saatında, hərbi vəziyyətdə yaşamasını rəva bilməz!

Yerevan və Xankəndində ermənilər il boyu tətillər və nümayiş edir, azərbaycanlıları qırır, evlərini yandırır, yurdundan-yuvasından didərgin salırdı. Moskva susurdu. Ermənilərin kütləvi yaşadığı yerdə bir nəfər də azərbaycanlı qalmamışdı. Deməli, gizli görüşdə söhbət yalnız Azərbaycandan getmiş, bu bəyanatda "Azərbaycan" sözü "Zaqafqaziya" sözü ilə pərdələnmişdi.

89-cu ilin dekabr ayında Azərbaycan bütün dünyada bir daha amansızcasına təkləndi. Həmin ayın sonlarında Azadlıq meydanında AXC Ağsaqqallar şurasının ən fəal üzvlərindən biri, hörmətli Vaqif Səmədoğlu xalqımızın necə təkləndiyindən danışarkən xalq bu dünyada qərib olduğunu bir daha dərinlənəndən duydu, meydanda minlərlə, on minlərlə insan dəsmalını çıxarıb göz yaşını sildi.

Dekabrın 27-29-unda çox adama aydın idi ki, bugünkü dünyanın taleyini istədikləri kimi həll edən iki fəvqəldövlət - Amerika və Sovet hökuməti Azərbaycan xalqını zorla fəlakətə aparır. **Bu sorğunu tez-tez sorurlar: "Bu fəlakətdən qaçmaq mümkün deyildimi?". Yox, xanımlar, bəylər, yox!**

Bu sualı İranın indiki xarici işlər nazirinin müavini də mənə verdi. Sonra da əlavə etdi ki, çoxlu cavan qətlə yetirildi; hər bir cavan, gənc xalq üçün neçə yaşlıdan daha çox iş görəcəkdi. Mən ona dedim: "Bəs bunu gözəl bildiyiniz halda, İran-İraq müharibəsində yüz minlərlə gəncin məhvinə niyə yol verdiniz?"

O dedi: "Biz çalışdıq, gücümüz çatmadı, bu müharibəni böyük dövlətlər törətmişdi".

Mən ona dedim: **"İran və İraq kimi müstəqil dövlətlərin buna gücü çatmayanda ordusuz, silahsız, müstəmləkə bir xalqın buna necə gücü çatardı, özünü nə cür xilas edə bilirdi?"**

İndi gəlin görək Əfqanıstanı kim o günə saldı? - Amerika və Sovet dövləti. İraqa Küveyti kim bu günə salıb? - Amerika və Sovet İttifaqı. Küveyt darmadağın oldu, İraqı hansı faciə gözləyir? - Amerika və Sovet hökuməti bilir.

1990-cı il yanvar ayının 9-10-unda *Vəzirova* görüşdə soruşduq ki, erməni quldurları Azərbaycana dağıdır, nə deyirsiniz? Dedi ki, heç bilmirəm nə edək?! Bizi təkləyiblər. Moskvada kimə deyirəm əhəmiyyət vermir. Dönə-dönə Qorbaçova demişəm, deyir, əl çəkin yaxamdan,

mən daha bezmişəm, bacarmıram; gedin özünüz həll edin, özünüz cavab verin! Biz də gərək **"fəhlə drujinaları" adı ilə xüsusi dəstələr yaradaq, silah verək, gedib Xanları, Qubadlı, sərhəd rayonlarını və Qarabağı basqınlardan qorusun!***¹

¹ Moskvanın 20 Yanvar qırğınına bəhanə tapa bilməsi üçün Azərbaycan rəhbərliyinin göstərişilə əksər dövlət müəssisələrində silahlı "özünümüdafiə dəstələri" yaradılmışdı. Onlara guya Milli Müdafiə Şurası rəhbərlik edirdi. - *Red.*

Sonra bəlli oldu ki, bu sonuncu fikrin əsas müəllifi *Polyaniçkodur*. Yəni heç bir yerə əli çatmayan Vəzirov Moskvanın Azərbaycandakı general-qubernatoru Polyaniçko ilə məsləhətləşmiş, o da bu planı cızmışdı.

Bir tərəfdən də, *Bakıda qaçqınlar ilə bakılılar arasında qırğın hazırlanırdı*. Başqa bir yandan, *erməni, rus və başqa millətlərin evlərinə basqın hazırlanırdı*. Hamısı da Mərkəzin əli ilə. Bəli, **Moskva - Vaşinqton Azərbaycan xalqını bütövlükdə dar ağacına aparırdılar**.

1989-cu ildə **"dünyanın ən mübariz xalqı"** adlanan Azərbaycan xalqı bu dəfə də nə edəcəyini müəyyənləşdirirdi:

1. qardaş qırğınına imkan verməmək;
2. başqa millətlərə qarşı təxribatın qarşısını almaq;
3. Vətənə qarşı hər cür basqına sinə gərmək;
4. dar ağacına sürüklənə-sürüklənə yox, mərdanə getmək.

İki fəvqəldövlətlə, terrorla dünyanı bir-birinə çalxayan erməni lobbisi ilə təkbaşına döyüşən Azərbaycan xalqı bu ağır döyüşdən şərəflə çıxdı. Şəhidlərin qəbri nurla dolsun!!!

Bu, iyirminci yüzildə bizim rast gəlmədiyimiz bir hadisə idi: hələ heç bir döyüşdə, hətta dünya müharibələrində Azərbaycanın quzeyi kimi bir ərazidə hərbi əməliyyatda imperiyanın hərbi naziri, daxili qoşun qüvvələrinin komandanı, Sov.İKP Mərkəzi Komitəsinin katibi, SSRİ Ali Soveti İttifaq Sovetinin sədri, Azərbaycanın general-qubernatoru, respublika DTK-sının sədri, respublika daxili işlər nazirinin müavini (*Yazov, Bakatin, Şatalin, Girenko, Primakov, Polyaniçko, Hüseynov, Barannikov*) birlikdə hərbi əməliyyata başçılıq etməyiblər (hələ başqa onlarca generalı saymırıq).

Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsindən lərzəyə düşmüş imperiya heç də böyük olmayan bir respublikasına qarşı hətta ehtiyatda olan hərbi qüvvələrinin bir hissəsini də Azərbaycanla mübarizəyə cəlb etmiş, elan etmədən bütün ölkədə gizli hərbi toplanışa başlamışdı. Buradan iki nəticə çıxarmaq olar: 1) ya Azərbaycan xalqı həddən artıq güclü və qorxuludur; 2) ya da imperiya elə çürüyüb ki, başını tamam itirib.

20-23 yanvarda "Azərbaycan" fenomeni bütün dünyanı çaşdırdı. Özünü itirməyən prezident, baş nazir qalmadı: Buş, Mitteran, Tetçer, Turqut Özal, Qorbaçov. Bir neçə gündən sonra özlərini ələ ala bilən Pakistan, İran, İsrail, Liviya və Əlcəzair Sovet hökumətinin işğalçı hərəkətini pislədilər. Dünya olub-bitmişdən ayıldı. **20 Yanvar Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı, imperiyalar tarixinə qara, qapqara ləkə oldu. "Demokratiya, demokratiya" bağıran Vaşinqton və Moskva Azərbaycan xalqının demokratik hərəkətini qandalladı**. Azərbaycan xalqını fəvqəladə vəziyyətdə seçki keçirməyə məcbur etdi. ***Bu, dünya tarixində 3-cü belə hadisə idi***. Bunu da sınadıq.

Bir ildir ağır faciə və qaranlıq zülmət içərisində yaşayan xalqımız özünə gəlmiş, azadlıq yolunda yenidən yürüşə çıxmışdır. **Xalqımız qəhrəmandır və bu qəhrəmanlığını həm özünə, həm də dünyaya bir daha göstərdi. Ancaq nə yazıq ki, siyasi həyatda yetkin deyilik.** Siyasi mübarizədə səriştəsizlik, təşkilatlanmanı bacarmırıq, təkbaşına, yaxud kiçik qruplarla imperiyaya qarşı mübarizə meyli və ya "xəstəliyi" aramızda geniş yayılıb. Oyuncaq dövlət aparatı ya xalqa yaxın gəlmir, ya da onu gəlməyə qoymurlar. **Ziyalılarımız tərəddüd içərisində iflic olub.**

İmperiyanın da mövqeyi aydındır, xalqın da. Təkcə respublika dövlət aparatının mövqeyi aydın deyil, axı bu bədbəxt aparatın heç mövqeyi yoxdur. Bu aparatın işçiləri daim əsməcə içərisindədir. Xalqın qəzəbini, düyünlənmiş yumruğunu gördükcə əsir, Moskvanın qapazını yedikcə əsir, əsir. Bunlar gerçək əsir-yesirdirlər, qulaqları Moskvanın qulluq qarmağına keçib, umudları göydə Xaliqə, yerdə xalqa qalıbdır. Bu əsir-yesir dövlət aparatı ilə xalqın arasında özünü itirmiş bir təbəqə var - ziyalılar. **"Ziyalı"** sözünü xalqımız əsil mənasında işlətmir. **Ziyalı elmdə, incəsənətdə, mədəniyyətdə müəyyən yaradıcılığa malik və ardıcılar yetişdirən, xalqın (yaxud millətin) həyatı təhlükəyə düşəndə ön cərgədə dayanan, onun qabağında gedən adama deyirlər.** Bizim ziyalıların çoxu bu təyinatı tam ödəmədikləri, ya da ödəyə bilmədikləri üçün onlara **"yarımziyalı"** demək daha doğru olar.

Respublika dövlət işçilərinin və bu yarımziyalıların indiki vəziyyətini təsəvvürə gətirmək üçün Cəfər Cabbarlının **"Od gəlini"** əsərindəki bir yerlə müqayisələr aparaq:

Rəbi və Əbu Übeyd (imperiyanın nümayəndələri)

Altunbay (yerli hakimiyyət aparatının başçılarında biri)

Turqut (əsərdə Altunbayın əlaltısı - indiki yarımziyalı)

Elxan (eloğlu - onda da, indi də)

Dördüncü və yeddinci görüşlərdən iqtibaslar.

Altunbay (sinirli) -... *And olsun bu yanar dağlara, and olsun bu sönməz odlara ki, dediklərində doğruya bənzər bir şey görsəm bu Günəşə gülümsər dərgahı bayquşlar yuvasına, torpaq üstünü (oxu: Azərbaycanı - Ə.E.) məqbərələrə çevirəcəyəm; bu qiyamətin dəhşətləri içində o da məhv olacaqdır, sən də...mən də! Söylə!...*

Turqut - *Ağamız! Mən öyrənə bildiyim hər bir şeyi... bütün dəhşəti ilə söylədim...*

Altunbay (Elxana) - ... *Yaxşı, sən söylə, əziz filosof, sözlərin yarımçıq qaldı.*

Elxan - *Mənim sənə deyəcək bir sözüm qalmadı.*

Altunbay - *Yalnız orasını mənə anlat ki, sən kimsən?*

Elxan - *Mən... Mən dünyada səadət yarada biləcək ulu bir qüvvət...*

Altunbay - *Ha-ha-ha! (Çağırır). Turqut! (Turqut girir). Turqut! Sən söylə, bu zavallı kimdir?*

Turqut - *O, sizin kölənidir, ağamız.*

Altunbay - Hardan və neçəyə alındı?

Turqut - Hərrac bazarından, əlli dirhəmə.

Altunbay - Eşidirsənmi? Mən ona nə edə bilərəm?

Turqut - Hər bir şey, ağam, bağışlaya bilərsiniz...

Altunbay - Neçin oradan başlayırsan, alçaq, yaramaz (hiddətlə köksündən vurur, Turqut yıxılır). Köksündə kölə qəlbi döyünür. (Başında Xalq Cəbhəsinin fikirlərini gəzdirirsən - Ə.E.).

Turqut -Ağa, öldürə bilərsiniz, boğdura bilərsiniz, quyuya atdıra bilərsiniz, diri-diri yerə basdıra bilərsiniz.

Altunbay - (Elxana) ...Sən bu qanunu haradan düzəltdin?

Elxan - Bütün qanunların heçliyindən!.. Ən böyük qanun şəxsin azad diləkləridir... Mənim Tanrım başqalarına zərər verməz azad diləklərimdir!

Elxan - ...Başqa yol yoxdur. Mənim yolum sənə qarşıdır.

Altunbay - Mən də sənə qarşıyam. (Üzünə bir sillə çırpır və eyni zamanda) Turqut! (bəyə işarə edir, üç-dörd nəfər içəri girir). Bəyənirsənmi?

Elxan - Bəli, o elə də olmalıdır. Zətən hər bir düha mühitin satqınlığından, hər bir dahi mühitin yumruqları, zamanın təpikləri altından doğur.

(Elxanı döydürür. Bu vaxt Rəbi gəlir).

Rəbi - Bu nə sükutdur? Sizdən soruşuram. Elxan kimdir?

Elxan - Mənəm, mən.

Rəbi - Sən hələ bir yol həbsdə olmuşsanmı?

Elxan - İki yol. Sonuncuda dar ağacından qaçdım.

Rəbi - Çox gözəl, bu dəfə artıq ölümdən qaça bilməzsən. Dar ağacı hazır, budur, fitva əlimdədir. Altunbay, sən belə yaramazları gizlədirmişsən?

Altunbay - Mən bilməmişəm, ağa. Mən onu hərrac bazarından almışam.

Rəbi - Yaxşı, sən də bizimlə gedəcəksən.

Altunbay - ...Mən özüm Əbu Übeydə ərz edəyəm. Bəlkə nahar edər, sonra gedərsiniz?!

Rəbi - Burax dilləri, haydı!

Altunbay - (Elxanın yanından keçərkən yavaşca) - Sərsəm hərif, məhv olduq!

Əziz oxucu, bu böyüklükdə səhnəni bura yazdığımıza görə mənə qınama. "Od gəlini"ni dönə-dönə oxu! Bugünümüzü yaxşı duyarsan. Azadlıq dastanları eyni olur, surətlər, zaman başqa, imperiyalar başqa-başqa. Altunbay (indiki katib) görün öz xalqına necə qan uddurur, ancaq imperiyanın darğasını görəndə necə zavallıya çevrilir, hətta öz nişanlısını qurban verməyə hazır olur... **Yarımsiyalılar Turqutun günündə deyilmi? Onlar katiblərə yalvarırlar ki, Xalq Cəbhəsini, onun nümayəndələrini bağışlaya bilərsiniz. Ancaq üstlərinə çıxıran kimi, ya da katib üz-gözünü turşudan kimi (halbuki Altunbay Turqutu yumruqla vurub yerə sərir) Xalq Cəbhəsinin ölümünə fərman verirlər.** Polyaniçko Rəbidən, Yazov Əbu Übeyddən daha qəddar deyilmi?...

Nə isə, elə bir üsuldən istifadə etməyə çalışdım ki, sadə oxucular da məsələnin nə yerdə olduğunu anlaya bilsinlər.

Bir az da seçkilər haqqında. Dediymiz kimi, bu seçkilər Azərbaycanda demokratiyanı boğmaq üçün ən yaramaz üsul idi. Həm də **istəyirdilər dünyaya göstərsinlər ki, Azərbaycan xalqı demokratiyaya hazır olmadığından Kommunist Partiyasının diktaturasından əl çəkə bilmir.** Müvəqqəti də olsa buna nail ola bildilər. Dünyanı bir daha aldatdılar. Ancaq bir dönməz həqiqət var ki, xalqı, xalqları aldadanlar lap sonda özləri aldanmış olurlar. İmperiya - Moskva dünyanı aldada-aldada sonda gördü ki, özünü aldadıb. Bu azğınlar 1400 il bundan qabaq *Qur'anda* aydın deyilən bu gerçəkliyi başa düşməzlər, çünki Ulu Tanrı yalançının gözlərinə elə pərdə çəkir ki, o, günün günorta çağı açıq-aşkar olanı belə görmür.

Bu gün AXC-dən 30-dan çox millət vəkili seçilmişdir. Bunların hər biri on deputatdan güclü və bacarıqlıdır. Bir sıra millət vəkilləri də vardır ki, onlar XC-nin nümayəndəsi olmasa da xalqa dərindən bağlıdır. Deməli, bunlarla biz müttəfiq, eyni bir mövqedən çıxış edəcəyik.

Partokratiyanın təmsilçisi olan və deputatlığı zorla əlinə keçirən bir sıra katibləri mən yaxşı tanıyıram. Üç cümlədə on məntiqi səhv buraxırlar. Onlardan millət vəkili çıxmaz. Çoxu da rayonları talan edib yeyir, özünü *dərəbəy-dərəkatib* sayır. Öz quldurluqlarını buraxıb parlamentdə çalışmazlar. Nə isə, bir sıra dərəkatiblər gərək qara gününü indidən qablaşdırsın və Polyaniçkonu köməyə çağırınsın, bəlkə o, yeni bir qatışıqlıq salıb onların katiblik ömrünü uzatdı.

Uzun sözün qıssası, yeni Ali Sovetin işi qalıb şeytana.

Mənə ən çox narahat edən xalqımızın siyasi fəaliyyətinin hələ aşağı olmasıdır. Orta hesabla seçiciləri dörd qrupa bölmək olar:

1. *daha fəallar;*
2. *az fəallar;*
3. *saymazlar;*
4. *məişətə çox meyli olanlar.*

Axırncı iki qrup bizdə daha çox narahatlıq yaradır. Ölkə bir dağıntı içərisindədir, xalqımızın bir qismi seçki günü bir saatını bu cür çox mühüm bir işə - istədiyi millət vəkili seçməyə sərf etmək istəmir. Görəsən, bu adamlar başa düşməzlər ki, xalqın taleyinin həlledici anıdır? Axı sabah gec ola bilər.

Dördüncü qrup daha bədbəxtədir və xalqa çox böyük zərbə vurur. O, səsini mebel, yumurta, toyuq, siqaret paylayan, yaxud su çəkdirib asfalt saldıran namizədə verir. Bunlar da öz talelərini, xalqın taleyini 1-2 günlük taxtaya, siqaretə satırlar. Bunlar Azadlığı rədd eləyib

yumurtaya səs verdilər. Özlərini də alçatdılar, xalqı da! Bunu görən bir sıra gənclərimiz özlərini ələ ala bilməyib boğula-boğula "biz ölümə layiq xalqıq" deyirdilər.

Xalqın bu acı günündə onu bir-iki günlük ət və toyuqla aldadanların bəs vicdanı harada qaldı? Belə adamlardan millət vəkili çıxar? Xalqı uşaq kimi yumurta ilə aldadanlar sabah onun başına nələr gətirməyəcəklər?

Mətbuatımız. Azərbaycan Xalq hərəkatının bir qələbəsi də demokratik mətbuatımızın yaranmasıdır. "*Azadlıq*" qəzetinin bir yaşı tamam olur. Bu bir ildə o, iki dəfə bağlanıb. Komendantlar və hərbi senzorlarla döyüşə-döyüşə çap olunur. **Redaktoru, yeni millət vəkili, təkə AXC-nin deyil, xalqımızın sevimlisi Nəcəf bəy [Nəcəfov] öz prinsipliyyətini davam etdirir.** Ona millət vəkili kimi böyük uğurlar arzulayıram. "Azadlıq" bağlananda "*Fövqəladə vəziyyət*" qəzetini buraxmaqda Ağamalı Sadiq böyük qeyrət və zəhmət sərf etdi.

"Azərbaycan", "Aydınlıq", "Ayna", "Ədalət", "Yeni Müsavat", "Xalq səsi", "Haray" (Sumqayıt), "Humay", "Vətən səsi", "Vətən" (Gəncə), "Azad söz", "Türk yurdu", "Demokrat" (Sabirabad), "Yurd" (Naxçıvan) və başqa qəzetlərimiz xalqımızın iradəsini təmsil edərək bizi məlumatlandıran, gələcəyə səs-ləyən orqanlardır. Bəzən bunların bütün nömrələrini oxumağa vaxt tapmayanda adam çox təəssüflənir və bunların çoxluğuna sevinir. Açıq-aydın görünür ki, çox güclü bir Azərbaycan mətbuatı yaranır.

Bu qəzetlərin hamısından bir narazılığım var - o da Azərbaycanın güneyindən xəbərsizlikləridir. Arzu edərdik ki, bu boşluğuna tezliklə doldursunlar.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsi haqqında, onun indiki vəziyyəti və gələcək fəaliyyəti haqqında çox sual verilir, müxtəlif söhbətlər eşidilir.

Birincisi, ən çox onun İdarə Heyətinə qarşı insafsız hücumlar var. Mənə aydındır ki, bu qərəzli hücumlar elə-belə deyil, müəyyən qüvvələr bunu düşünərək təşkil edirlər. Yanvardan bugünədək İdarə Heyətində 12 nəfər qalmışdı. İdarə Heyətinin fəal üzvlərindən Rəhim və Etibar bəylər həbsdə idilər. Başqa bir üzvü - Arif bəy erməni quldurları ilə mübarizədə ən təhlükəli mövqe olan Laçında işlərə rəhbərlik etmişdir.

İdarə Heyətinin başqa üzvləri Fransa, Almaniya, İran, Türkiyə və Hollandiyada səfərlərdə olmuş, xalqın azadlıq hərəkatını, respublikanın gerçək vəziyyətini, demokratik mübarizənin əsaslarını dünya ictimaiyyətinə çatdırmış, xarici ölkələrin, Moskva və Leninqrad, Pribaltika, Gürcüstan və b. ölkə və şəhərlərin demokratik qüvvələri ilə əlaqələr yaratmışlar.

AXC-nin İdarə Heyəti və Məclisi xalqımıza qarşı bütün irticaçı qüvvələrin fitnə-fəsadını dəf etmiş, XC-ni məhv olmaqdan qurtarmışlar. Bu cür, dünyada görünməmiş bir şəraitdə AXC imperiya, partokratiya və mafiyalara qarşı mübarizə apararaq ***otuzdan çox üzvünü Azərbaycan Ali Sovetinə, 30-dan çox üzvünü Naxçıvan Ali Məclisinə, yüzlərcə üzvünü şəhər və yerli sovetlərə üzv seçdirə bilməmişdir.***

Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin 20-dən çox leqal və qeyri-leqal qəzeti çıxır.

Vətənimizin və xalqımızın haqqını qorumaq üçün Xalq Cəbhəsinin 100-dən çox üzvü həlak olmuş, 300-dən çoxu həbsxanalara atılmışdır, onların çoxu haqqını müdafiə edə-edə həbsdən qurtarmışdır. AXC bir ildə böyük siyasi yol keçmiş, sıralarını mətinləşdirmiş, siyasi səviyyəsini xeyli yüksəltmiş, ***dünyada güclü demokratik qüvvə kimi tanınmışdır.***

Azərbaycan Xalq hərəkatının gedişi dövründə respublikada aşağıdakı qüvvələr fəaliyyət göstərirdi:

1. *Moskva və onu müdafiə edən xarici qüvvələr;*
2. *erməni lobbisi;*
3. *respublika dövlət aparatı;*
4. *ziyalılar və yarımziyalılar;*
5. *AXC və başqa demokratik qüvvələr.*

Nəticə. Moskvanın əvvəlki hegemon və qorxunc mövqeyi sarsıldı, onu müdafiə edən xarici qüvvələrin çoxu bitərəfləşdi.

Erməni lobbisinin ilkin hücumları dəf edildi; onun məğlubiyyəti qaçılmazdır. Respublika dövlət aparatı tamam laxlamışdır.

Yarımziyalılar xalqa tərəf gəlməkdədir, tezliklə əsl ziyalı mövqelərini tutacaqlar. Seçkilərdə yarımziyalıların tam məğlubiyyəti onlara dərs oldu.

AXC və başqa demokratik birliklər öz qüvvələrini sahmana salmaq və yeni yüksəliş mərhələsinə qədəm qoymaqladır.

Belə bir şəraitdə AXC qurultaya hazırlaşır. Qurultayda Məramnamə və Nizamnamədə dəyişmələr aparılacaq.

AXC xalqımızı düşdüyü böhrandan çıxarmaq, yurdumuzda vətəndaş sülhü yaratmaq, siyasi qüvvələri birləşdirmək üçün var gücü ilə çalışacaqdır. Bütün gücümüzü milliliyimizi, demokratiyanı, dinimizi dirçəltmək uğrunda vuruşacağıq.

Bütün bunları həll etmək üçün ən kəsə yol eşq və imandır. Eşq və imanın təməli Haqla Xalqı bir etməkdir. Haqqı Xalqdan görmək, Xalqı Haqq deyə sevməkdir. Amin!

21 dekabr 1990-cı il

[Bizim Tanrı sevgimiz](#)

İstəkli oxucu, bir an toxda, dur, ancaq uzun-uzadı düşün. Girişdiyimiz söhbət çox ağır və dolaşlıq bir məsələdən gedir. Elə olacaq ki, buna ya çox asan bir iş kimi baxmayacağıq, ya da ağılımız oraya irişmədiyindən, özümüz də bilmədən usanacağıq, buna «boş bir sözdür» deyə dərinə-dərinə dalmayacağıq. Söz sadə danışıqdan getmir, sadə görünsə də sadə bilgidən başlayıb duyğumuzun süzgülündən keçərək mücərrəd düşüncəmizə qədər yüksələn, nəticəsi hamı üçün qəbul ediləcək gerçək həqiqətdən gedir.

İnsan oğlu hər cür yollarla getmiş, ancaq daim bir doğruluq uğrunda çalışmış, çabalamış, çarpışmışdır - o da gerçəkliyi tapmaq olmuşdur. Kimisi bu gerçəkliyi təbiətdə, kimisi Allahda, kimisi fizikada, kimisi metafizikada, kimisi sadə həyatda, nədə və nədə axtarmışdır.

Bizim xalq da başqasından bir o qədər də fərqlənməyib. Ancaq xalqımızın gerçəkliyi axtarıb tapmaq yollarından biri də «varlığın birliyi» inancındır.

Bütün dünya alimləri, filosofları, hikmət ziyələri belə deyirlər ki, dünyanı dərk etməkdə iki ictimai şüur formasının min illərdə münəqişəsi vardır: dinin və fəlsəfənin.

Din dünyasının dərkinə «iman», inam, inanc üstündə qurur, fəlsəfə məntiqi isbat üzərində. Bu fikir çəkişməsi min il davam etmişdir, yeddinci yüzildə həzrəti-Məhəmməd peyğəmbər bu fikir dartışmasını birləşdirib onları vahid bir axına yönəlmiş, bu gün bir milyard insan oğlu onu özünə ana yol seçmişdir. İslam aləmində ən böyük dahi filosof [Məhəmməd Farabi](#) (870-950) bu iki dünyabaxışını birləşdirib, bütün nə çarpaşılıq varsa hamısını fəlsəfi dünyagörüşün - ağılın xətasız məntiqinin rəhbərliyi altında birləşdirərək vahid bir dünyagörüşü sistemini yaratmışdır. Onun bu üsulunu anlamayan Avropa filosofları, ona «eklektik» damğasını vurmaqla böyük türk-islam filosofunun dühasının işığını zəif göstərməyə çalışmış, bununla da Şərq zəkası qarşısında nə qədər qorxuya düşdüklerini gizlədə bilməmişlər.

X yüzildə yaşamış bu nəhəng filosof özünəqədərki bütün fəlsəfə sistemlərini o qədər aydın mənimsəmiş və elə bir tam şəkildə sistemə salmışdır ki, onun əsərlərini oxuyarkən insan möcüzəyə bir daha ağılla inanır. Farabi ilkin və ikinci, yaxud «vacib» və «mümkün» varlıqların vəhdəti nəzəriyyəsini elə geniş işləmişdir ki, ondan sonra gələn filosoflar bu məntiqdən uzaqlaşa bilməmişlər. Sonrakı filosofların yaradıcılığının mayası Farabi sistemindən götürülmüşdür. [İbn Sina](#) kimi dünyada tanınmış böyük bir dahi haqqında Şərqin görkəmli mütəfəkkirləri belə yazırlar: İbn Sina Əbu Nəsr Farabinin əsərlərinin şagirdi olmuşdur; onun hətta yazı üslubu, ifadə tərzləri və ibarələri də Farabindir.

Çox böyük və dərin bir mədəniyyət fenomeni olan Şərq fəlsəfəsi iki əsas təlim tanıyır və bu iki təlimi (sistemi) özünün özülü sayır. Birinci təlimin müəllifi [Ərəstu \(Aristotel\)](#), ikinci təlimin yaradıcısı Məhəmməd Farabidir.

Farabi özünəqədərki dünyagörüşü çulğalaşdıraraq (sintez edərək) onu yeni bir mənada çözləmiş (analiz etmiş) və bununla da yeni baxış təlimi yaratmışdır. Elə bununla bağlı olaraq Yaxın Şərqdə, sonra bütün dünyada öz təsirini göstərən yeni dünyagörüşü çiçəklənməyə başlamışdır.

VI-XI yüzillərdə xristian dünyasında dinin böyük təzyiqi nəticəsində azadfikirlilik boğulmuş, bilik ocaqları qapadıldığı, Avropada bir zülmət və cəhalət hakim kəsildiyi halda, IX-XI yüzillərdə islam aləmində azaddüşüncəyə mübarizəsi gedir, yüzlərlə elmi və dini cərəyan özünün doğru olduğunu sübuta çalışır, «haqqı» tapmaq bütün mübahisələrin ana xəttini təşkil edirdi. Hakim mövqedə dayanan ərəb təfəkkürü ilə yanaşı, fars təfəkkürü də müəyyən mövqə tutmuşdu. IX yüzildən başlayaraq türk təfəkkürü Yaxın və Orta Şərqin ictimai-siyasi həyatına daxil olub getdikcə yüksəlir, yönverici mövqə qazanırdı. Belə bir vəziyyətdə - XI yüzilin ortalarında Orta Asiyada öz güvvələrini toplayan oğuzlar Ön Asiyaya cixdılar. Cox cəkmədi ki, oğuzlar bütün Orta və Ön Asiyanı birləşdirib Böyük Səlcuq imperiyasını yaratdılar, türk düşüncə tərzini Yaxın və Orta Şərqdə hakim mövqə qazandı. Şaman duyğusu ilə sami təfəkkürü çulğalaşdı, sufilik yeni bir təkənəyə önə çıxdı. Dünyaya baxış çarpazlaşdı. Yaradanı - ilk təkənəni və yarananın ilkinini, bunlar arasında bağlılığı doğru təyin etmək bütün məsələlərin ana xətti idi. XII yüzilin müsəlmanı VIII yüzilin müsəlmanından düşüncə və yaşayışına görə çox fərqləndi.

Yaradanı və yarananı, onların arasındakı bağları, ayrıca olaraq bunda İnsanın yerini və fəaliyyətini müəyyənləşdirmək günün siyasi, elmi və mənəvi tələbi idi. Tarixdə böyük dəyişmələr baş verəndə bəşər övladının min illərlə qarşısında qoyulan sualların tələbini köhnə cavablar ödəmir, yeni cavabın tapılması tələbi dəyişən cəmiyyətin yaşadığı zamanının hökmü olur. Yüz illərdir Şərqdə bir əsas sual dolayırdı: haqq kimdir və ya nədir?

Haqq necədir və haradadır? İnsan haqqı necə tapmalıdır! Kimi fəlsəfə və məntiqin əsasında, kimi din yolu ilə, kimi düşüncə, kimi duyğu yolu ilə haqqı tapıb ona qovuşmağa çalışırdı.

«Böyük haqq Tanrıdır» düşüncəsi hakim idi. Bəs əsl gerçək olan bu haqqı necə anlamalı, necə qavramalı, ona hansı yollarla yanaşmalı, hansı gerçək yolla getməli? Nəticədə belə bir ümumi fikir qəbul edildi:

1. *Şəriət*
2. *Təriqət*
3. *Həqiqət.*

Deməli, əvvəl Qurani, hədisləri və şəriəti öyrənməli, sonra təriqəti (yolu) seçməli və seçdiyini təriqətin yol göstərəninin (mürşidin) göstərişi ilə irəliləməli, onun köməyi ilə haqq qapısından keçib haqqı tanımalısan. Bunlar düşüncə və bilik (əql və elm) vasitəsi ilə əldə edilə bilər. Başqa-başqa cərəyan və təriqətlərin coşğun mübahisə və münaqişəsindən yeni bir anlayış gəldikcə özünə daha geniş yer qazandı: «Mərifət!».

«Mərifət» sözü indi dilimizdə daha sox əlaqə aid söz kimi, «qanacaq» mənasında, «ədəb» mənasında işlədilir. Orta yüzildə isə bu söz, sufilərə görə, dünyanı dərk etməyin əsl mənasını bildirən məfhum idi. Bir çox mütəfəkkirlər mərifəti idrakın son əsas mərhələsi hesab edirdilər.

İbadət yolu ilə Allahın yolunda duranlara «abid» və ya «zahid» deyirdilər, elmlə dünyanı dərk edənlərə «alim», mərifət sahiblərinə «arif» deyirdilər.

Yeri gəlmişkən göstərə bilərik ki, «mərifət» bir fəlsəfə kateqoriyası kimi hələ ki, Avropa fəlsəfəsində tam dəqiqləşib öz yerini tapmamışdır. Fəlsəfə tarixçilərinin yazdıqlarına görə, Avropada «anlama» (mərifət) probleminin fəlsəfi mahiyyətini öyrənməyin necə gərəkli olduğunu ilk öncə D.Viko (1668-1744) başa düşmüşdür. Sonra bu problemdən bir az İ.Kant, ondan sonra M.Hatdegger (1889-1976) daha geniş bəhs etməyə başlamışdır. XX yüzildə Avropa filosofları «anlama»nın fəlsəfə və idrakda yerini müəyyənləşdirmək üçün bu mövzuya tez-tez müraciət etsələr də hələ elə bir böyük uğur qazanmamışlar. Sovetlərdə isə fəlsəfəçilər bu problemdən tam xəbərsiz olduqları üçün buna heç kim toxunmamışdır. Bu problemi Azərbaycan filosofları daha yaxşı işləyə, araşdırma bilərlər. Ona görə ki, bu problemi çağdaş baxımdan işıqlandırmaq üçün fəlsəfə tarixində istənilən qədər material vardır.

«Mərifət» haqqında gələcəkdə ayrıca əsər yazmağı nəzərdə tutduğumuza görə burada ondan geniş danışılmayacaqdır.

Mərifət yaradanı və gerçəkliyi (haqqı) anlama yolu ilə bilməkdir. XII yüzildə Səlcuq imperiyasında elm, fəlsəfə, din və mədəniyyət çiçəklənmə dövrü keçirərkən mərifət də yeni bir təkanla yüksəlməyə başladı. Orta Asiya, Azərbaycan, İran, İraq, Suriya və Kiçik Asiyada islamla şaməngiliğin yeni çulğalaşması onlarca sufi təriqətlərinin yaranması ilə nəticələndi. Şərq fəlsəfəsi və islam dininə yeni bir ruh - şaman ruhu gəldi. XIII yüzildə tatar-oğuz birləşmələri yeni böyük bir dalğa ilə yuxarıda adları sadalanan ölkələri çulğadılar. Səlcuq dövründə şair və alimlərimiz daha sox ərəb və farsca yazdıqları halda Elxanlar dövründə öz dillərində - türkcə yazmağa başladılar. Bu günə kimi bizim tarixçilərimiz də ərəb, fars, rus və b. tarixçilər kimi Elxanilərin qarısında böhtanlar yağdırmış, Elxan dövlətinin Azərbaycanın tarixindəki böyük və müsbət rolunu görə bilməmişlər. Bircə məsələni gözdən qaçırmamaq gərəkdir ki, məhz Elxanlılar ərəblərin və farsların mənəvi diktaturasını sındırmışdı. Nə isə... Bu da başqa bir problemdir.

* * *

Oğuz-türkmən tayfalarının tatarlarla Azərbaycan və Kiçik Asiya yürüşləri və bu ölkələrdə məskunlaşması yeni bir mühit yaratdı. Yüzlərlə türk filosof, alim, memar, şair və sərkdəsi bu mihitdən doğuldu. Bunlardan biri də dünya şöhrətli [Yunus Əmrə](#) idi. Anadan olmasının 750 illiyi bu il dünyada qeyd ediləcək Yunus Əmrənin məşhurluğu haqda çox söz demək olar. Ancaq Türkiyə mədəniyyət naziri (kültür bakanı) hörmətli Namiq Kamal Zeybəkin bu məlumatı daha çox maraqlı olduğundan onu göstərməyi özümə borc bildim: «Avstraliyada türkcə bilməyən bir pakistanlıdan Yunus Əmrədən ilahilər dinlədim».

Yunus Əmrə (bəzən «İmrə» və «Emrə» də yazılır, ancaq orta əsr görkəmli türk alimi Taşköprülünün «Şəqaiq ən-nümaniyyə» əsərində «Əmrə» sözündə ilk əlifin üstündə fəthə işarəsi qoyulduğundan «Əmrə» də oxunmalıdır) 1240-cı ildə anadan olmuş, deyilənlərə görə, 80 ildən çox yaşamışdır. Onun mürsidi Şeyx Tapdıq Əmrə Anadoluda Sakarya çayı yaxınlığında bir kənddə yaşayırmış. Yunus Əmrə şerlərində ustadı Tapdıq Əmrənin adını tez-tez yad edir:

*Axar sulayın çağlaram,
Dərdli cigərim dağlaram.
Şeyxim anuban ağlaram,
Gəl, gör bəni eşq neylədi.*

*Bən yürürəm ildən-ilə,
Şeyx soraram dildən-dilə
Qürbətdə halım kim bilə,
Gəl, gör bəni eşq neylədi.*

Taşköprülü həmin əsərində göstərir ki, Yunus Əmrə öz şeyxi Tapdıqın zaviyəsinə odun daşıyar, ona xidmət göstərirdi. Onun türkcə çoxlu şerləri var. Bu şerlərdən belə anlaşılıb ki, onun vəhdəti-vücut məsələsində yüksək yeri və ilahi sirləri bilməkdə böyük mərifəti vardı («Şəqaiq», səh. 57).

Bu dövrdə Azərbaycan və Anadoluda [Şəms Təbrizi](#), [Mövlanə Rumi](#), Şeyx Səfiəddin (1254-1334), Keyiklü Baba, Abdal Musa, Qaraca Əhməd və b. onlarla məşhur şeyx - alim və onlarca sufi ocaqları fəaliyyət göstərirdi. Anadolu və İraq alimləri öz biliklərini, mərifət bilgisini kamilləşdirmək üçün Azərbaycana səfər edib, sonra öz yurdlarına dönürdülər.

Yunus Əmrənin bəzi şerlərində adı çəkilən Keyiklü Baba Azərbaycanın Xoy şəhərindən idi. Əsl adı bəlli deyil, yanında ceyran gəzdirdiyinə görə hər yerdə «Keyiklü baba» adı ilə tanınırdı. O, Sultan Orxanın Bursanı fəthində iştirak edərkən belə öz ceyranı da yanında imiş. Sonra Bursanın yaxınlığında yaşamış, çoxlu davamçıları olmuşdur. Keyiklü baba orada vəfat etmiş, Sultan Orxan onun qəbri üzərində məqbərə tikdirmişdir. Taşköprülü həmin məqbərəni ziyarət etdiyini də göstərir. Yunus Əmrə bir şerində belə deyir:

*Evliyaya münkirlər
Haqq yoluna asidir.
Ol yola asi olan
Könüllərin pasıdır*

*Keyiklinin ol Həsən
Söz eşitmiş kəndindən.
Qüdrət dilidir söylər,
Kəndinin söz nəsidir.*

Yunus Əmrə də başqa türk arifləri kimi Rumu, Şamı (Suriyanı), Təbriz, Naxçıvan, Mərəş və Şirazi dolaşmış, ayrıca bir təriqət yaratmasa da çox geniş ərazidə böyük təsir buraxmışdır.

Mərifət təlimi öyrənmək üçün bugünkü tədqiqatçı [Əhməd Yəsəvi](#) (XII), Nizami Gəncəvi, Şəms Təbrizi, Rumi, Yunus Əmrə, Şeyx Səfiəddin və Şeyx Sədrəddini, Nəsimi, Şah İsmayıl və Füzulini dərinlən öyrənməlidir. Çox əfsus ki, ədəbiyyat tariximiz bu böyük dahilərin yaradıcılıqları arasındakı bağılıqları hələ indiyədək öyrənməmişdir.

Bəzi şeyx, sufi və alimlər, dediyimiz kimi, [şəriəti](#) birinci, [təriqəti](#) ikinci, [həqiqəti](#) üçüncü götürdükləri halda, bəziləri [mərifəti](#) də onlara əlavə edərək dördlük yaradırlar. Bəziləri isə mərifəti mərhələ kimi yox, idrak üsulu kimi qiymətləndirirlər.

Yunus Əmrə isə daha çox yayılmış [şəriət - təriqət - mərifət - həqiqət](#) xəttini əsas qəbul etmişdir. O, bir şerində öz sorğusuna:

*Bir sualım var sana,
Ey dərvişlər əcəsi,
Məşayix nə buyurur,
Yol xəbəri necəsi.*

([Ə c ə - böyük, başçı. M ə ş a y i x - şeyxlər. N e c ə s i - necədir. \)](#)

Belə cavab verir:

*Əvvəl qapı şəriət -
Əmri-nəhyi bildirir.
Yuya günahlarını
Hər bir Quran həcəsi.*

*İkincisi, təriqət -
Qulluğa bel bağlaya.
Yolu doğru varanı,
Yarlıqaya Xocası.*

*Üçüncüsü mərifət -
Can, könül gözün açar.
Bax mənə sarayına,
Ərşə dəyir yücəsi.*

*Dördüncüsü həqiqət -
Ərə əksik baxmaya.
Bayram ola gündüzü,
Qadir ola gecəsi.*

*Bu şəriət güc olur,
Təriqət yoxuş olur.
Mərifət sarplıqdurur,
Həqiqətdir yücəsi.*

*Dörd qapıdır, qırx məqam,
Yüz altmış mənzili var.
On ərənə açılır*

Vilayət dərəcəsi.

Yünus Əmrə haqqı mərifətlə tapmağı özünün əsl qayəsi sayır və daim bu yolda qoşaraq ondan zövq alır, həyatının mənasını elə bunda gördüyü üçün cənnəti istəmir. O şerlərində dönə-dönə bildirir ki, haqqa qovuşarsa cənnətdə hurilər, bağlar, bağçalar onun nəyinə lazımdır? Hətta qovuşmaq eşqi ilə yanmaq onun üçün hər şeydən artıqdır. Bu yol ariflərin yoludur. İbrahim Həqqi həzrətləri (1703-1780) «Mərifətnamə» əsərində qeyd edir ki, «Dünyada mühəqqət bir cənnət vardır. Onu bulan kimsədə cənnət arzusu qalmaz. O cənnət də mərifətullahdır» (səh. 157).

Yünus Əmrə könülləri şad etməyi Tanrıya çatmağın yolu sayır:

*Düriş qazan, ye, yedir,
Bir könül ələ gətir.
Yüz Kəbədən yeyrəkdir
Bir könül ziyarəti.*

Yenə orada xalqa yalan satan, hiylə gələnləri «dəli» adlandırır. Şərqdə geniş yayılan «xalqı aldadanlar özləri özlərini aldatmış olurlar» hikmətini belə ifadə edir:

*Uslu deyil, dəlidər
Xalqa salusluq satan.
Nəfsin müsəlman etsin
Var isə kəraməti.*

(U s l u - ağıllı. S a l u s l u q - hiylə, yalan, kələk.)

Yünus Əmrə varlığı mərifətlə anlamağın yolunu təmiz könüldə təmiz eşq ilə görür:

*Eşidin, ey ərənlər,
Eşq bir günəşə bənzər.
Eşqi olmayan könül
Məsali-daşa bənzər.*

*Daş könüldə nə bitər,
Dilində ağu tütər.
Necə yumşaq söyləsə
Sözü savaşa bənzər.*

Yünusdan bir necə yüz il sonra Şah Xətai bu fikri belə ifadə edir:

*Gəlib ixlas ilə yola gedənin,
Zərrəcə könlündə güman gərəkməz.
Sil-süpür qəlbini evin pak eylə,
Möminin aynası duman gərəkməz.*

Yünus Əmrə:

*Eşqi sevə aşiq gərək,
Nə olusan eşqdən yeyrək?
Eşqdir yerə, göyə dirək,
Qalanı həp söz oxuşu.*

Yunusdan yuz il qabaq Nizami Gəncəvi:

*Eşqdir məhvəri uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin? -*

demişdir.

İbrahim Həqqi həzrətləri ariflərin eşqini belə təsvir edir: «Arifin qəlbi hikmət qəndilidir. Mərifət də o qəndilin piltəsidir, yağ - sevgidir. İşığı mələklər aləminin nurudur» (156).

Azərbaycan şairlərinin bir çoxuna, o cümlədən Nəsimi və Şah Xətaiyə Yunus Əmrə sənətinin böyük təsiri olmuşdur.

Şah İsmayılın bir şeri Yunus Əmrənin bir şeri ilə az qalaeyni səslənir.

Yunus:

*Gələcəyi bilən kişinin
Yüzünü ağ edə bir söz.
Sözü pişirib dəyənin
İşini sağ edə bir söz.*

Xətai:

*Sözünü bir söyləyənin
Sözünü edər sağ bir söz.
Pir nəfəsin dinləyənin,
Yüzünü edər ağ bir söz.*

Yunus:

*Söz ola kəsə savaşı,
Söz ola bitirə başı,
Söz ola ağulu aşı,
Bal ilə yağ edə bir söz.*

Xətai:

*Söz vardır kəsdilir başı,
Söz vardır kəsər savaşı,
Söz vardır ağulu aşı
Bal ilə edər yağ bir söz.*

Yunus:

*Yunus imdi söz yatından,
Söylə sözü qayətindən
Key saqın o şeyx qatından
Səni irağ edə bir söz.*

Xətai:

*Şah Xətai, ayatından.
Sözün söylə öz zatından,
Olmaya kim, pir qatından
Səni edə iraq bir söz.*

Yunus Əmrə poeziyasından, onun mərifət, könül və sevgi dünyasından, varlığın birliyi (vəhdətül-vücuda) fəlsəfəsindən, təsir dairəsindən, türk poeziyasından yerində danışmaq üçün hər hansı bir araşdırıcı ömrünün heç olmasa on ilini ona sərf etməlidir. Ancaq bununla da iş bitməz. Çünki sufi olmayanlar, sufileri, xüsusən də nəhəng aşiq-arifləri çox çətin ki, anlayalar. Şərqi böyük mütəfəkkirlərindən biri olan Qəzali (1111-ci ildə ölüb) bir müddət məşhur Nizamiyyə mədrəsəsində dərs deyəndən sonra sufilik yoluna düşür, o zamanın ən ali universitetini buraxıb dərvişliyə başlayır, bir neçə il ölkələri dolaşır, tam halsızlaşır, sufiliyi dərk edib yenə də əvvəlki yerinə qayıdır. O böyüklükdə mütəfəkkir belə bir nəticəyə gəlir ki, sufi olmayınca sufiliyi dərk etmək olmaz. Böyük ariflərin əsərlərini şərh etmək o qədər də asan olmur. Onların əsərlərini bilmək yox, duymaq və onların aləminə girmək gərkdir. Yunus demişkən:

*İşbu vücud şəhrinə
Hər dəm girəsim gəlir.
İçindəki sultanın
Yüzün görəsim gəlir.*

*Eşidirəm sözünü,
Görəməzəm yüzünü.
Yüzünü görməkləyə
Canım verəsim gəlir.*

Yunus Əmrənin şerhlərinin dərin mənasına varılmasa belə, onları oxuduqca insanda bir könül rahatlığı, bir ruh incəliyi və gözəlliyi duyulur, istər-istəməz təkrar-təkrar oxumaq istəyirəm:

*Haqq bir könül verdi bana, ha
demədən heyran olur,
Bir dəm gəlir şadi olur, bir dəm
gəlir giryən olur.
Bir dəm gəlir söyləyəməz, bir sözü
şərh eyləyəməz,
Bir dəm dilindən dür tökür,
dərddilərə dərman olur,
Bir dəmcəhalətdə qalır, heç
nəsnəyi bilməz ol,
Bir dəm dalar hikmətlərə,
Calinisü Loğman olur.
Bir dəm varır məscidlərə, yüz sürür
anda yerlərə,
Bir dəm varır deyərə girir, İncil
oxur, rəhban olur.*

Yunus Əmrədə Tanrı sevgisi nə qədər böyük və sonsuzdursa insanlara olan sevgi də sonsuzdur. Çünki o, vəhdəti-vücudaçudur. O insan ruhunun Tanrıdan nəşət etdiyini qəbul etmişdir, ona inanır. Belə bir dini inanc vardır ki, qiyamət günündə Məhəmməd peyğəmbər öz

ümmətini, yəni bütün müsəlmanları bağışlamağı Allahdan diləyəcəkdir. Yunus Əmrə peyğəmbərin dilindən belə söyləyir:

*Ya rəbbi səttarul-uyub,
Səndən dilərim ümmətim
.....
Yücə qıldım hummətimi
Kim, qurtaram ümmətimi.
Əsirgəgil mən yetimi,
Səndən dilərim ümmətim.
Gəlməmişəm uçmaq üçün
Ya hurilər qucmaq üçün,
Şol bir avuc topraq üçün.
Səndən dilərim ümmətim.*

(S ə t t a r ü l - u y u b - eyibləri gizlədən, örtən. U ç m a q - cənnət)

Bu, peyğəmbərin insana olan böyük sevgisidir. Bir bu, dünyada bütün ağılı, gücü və iradəsi ilə insanları doğru yola səsləmək, onlara yolundan azmamaq üçün bütün varlığı ilə xidmət etmək, bu dünyada doğru yoldan sapanları belə yenə o dünyada son məqamda xilas etmək nə böyük bir humanist idealdır. Tanrının peyğəmbərə cavabından:

*Dərdlilərə verdim dəva,
Hacətimi qıldım rəva,
Məni sevən, səni sevə,
Bağışladım ümmətini.*

*Ey yerü göyün sərvəri,
Bilsin səni insü pəri,
Axırzaman peyğəmbəri,
Bağışladım ümmətini.*

*Sən yetimlər başısan,
Yanmış cigərlər aşısan,
Ümmətinin yoldaşın,
Bağışladım ümmətini.*

Dünyanın ən böyük haqqı insanları sevməkdir - Yunus Əmrə kimi.

[*"Ədəbiyyat" qəzeti, 11 yanvar 1991*]

Cəbhənin çətin yolu

Çağdaş siyasi durum, Azərbaycan demokratik qüvvələrinin məqsəd və vəzifələri

Tarixi məsuliyyətsizlik

Diktatura bizim düşmənimizdir

AXC'nin sədri Ə.Elçibəyin Azərbaycan xalqına müraciəti

Ali Sovetin sessiyasında AXC'nin sədri Əbülfəz Elçibəyin çıxışı

ƏBÜLFƏZ BƏY ÇAĞDAŞLARININ GÖZÜNDƏ

"Qadınlarımızın doğma qardaşı sayıram" (*Dilərə Əliyeva*)

[Mənim Robespyerim](#) (*Valeri Şeymoviç*)

Bilirsinizmi, bütün kürən adamlar nəinki kürən saçları, çilləri, qaşları ilə, həm də sifət cizgiləri və hətta bədən quruluşları ilə bir-birinə bənzəyirlər. Məncə, bu belədir. Kürənlər haqqında söhbəti misal üçün çəkdim, bununla işləri qarışıq salmaq fikrində olmamışam. Kürənlərin işi asandır. Əgər sən kürənsənsə, deməli bütün kürənlərə məxsus xüsusiyyət sənə də aiddir. Əgər belədirsə, deməli, kürən adamı ahıl vaxtında yox, saçlarını rənglədikdə belə asanlıqla müəyyən etmək olar.

Xurmayisaçlılara gəldikdə isə, məsələ bir qədər mürəkkəbləşir. Sayca kürənlərə nisbətən çox olan xurmayisaçlılarda müxtəliflik

nəzərə çarpır. Dediklərim mənim şəxsi düşüncələrimdir və bunları sübuta yetirmək üçün əlimdə dəlil yoxdur. İnamsızcasına gülümsəməyinizi irəlicədən duyaraq sizi əmin edirəm ki, əvvəllər kürən olmuş bir çoxlarını mən öz üsulumla asanlıqla təyin etmişəm.

Mən çoxdan fikir vermişəm ki, əgər bir adamın çox səciyyəvi üz cizgiləri, yaxud özünəməxsus bədən quruluşu varsa onun müəyyən bir qrupa, tipaca aid olduğunu göstərən daha bir xüsusiyyəti də olmalıdır. Əlbəttə, siz yanıla bilərsiniz, lakin bu səhv şəxsiyyətin dərk edilməsində vacib olan ilk mənfi nəticədən başqa bir şey deyildir. Lakin yenə də, əgər burun və bıqlar sizə kimisə xatırladırsa, siz oxşarlıq əlaməti olaraq daha nəyisə də axtaracaqsınız. Yadıңызdadırmı, Fitsceraldın çox da müsbət olmayan qəhrəmanlarından biri deyirdi ki, əgər bir adam hər hansı bir yəhudi haqqında sizə pıçıldamış olsa (siz isə onun yəhudiliyindən bixəbərsiniz) siz həmin adamda tipik yəhudi xüsusiyyətlərini xəyalən dərhal aşkar edirsiniz.

Mənə bu qeyri-adi üz və nisbətən arıq adam (istərdim ki, onu "ziyalı" adlandıram), onun yaxası açıq paltosu, yaxası açılmış tünd rəngli köynəyi, çiyinləri üzərində dik dayanan və bir qədər geriyyə əyilmiş başı, vüqarlı görkəmi. Düz beli dərhal kimisə yadıma saldı. Kiçik bir cizgiyə ehtiyacım vardı ki, xəyalımdakı adamı canlandıırım. O danışmağa başlayanda, xəyalımdakı şəxs uzaqlaşdı. Rus kəlmələrini tələffüz edərkən o, körpə uşaqlar tək, yaxud tüstü dairələri üfürən siqaret çəkənlər kimi dodaqlarını girdələşdirir və nəticədə sözlər də sanki hamarlanmış, lakin sərt alınır.

Mən onun portretini sözlə sizə çatdırmağa əbəs çalışıram: təmiz qırılmış üzü, zahidlərə (tərki-dünya adamlara) məxsus çuxura düşmüş yanaqları, girdə gözləri, sərt qövslü gur

qaşları, onların üstündə hündür alını, qafa tasına kürəvi forma verən Ancela Devisin başına bənzəyən sıx, azca qıvrım saçları yenə də gördüklərimi sizə çatdırmayacaq. Mən əks-əlaqəni heç cürə tapa bilmirdim, lakin hiss edirdim ki, belə bir əlaqə olmalıdır və mən onu tapsam, onda həmin adamı başa düşə bilərəm.

Onu başa düşməyi isə çox istərdim. Çünki milli ideyaların carçısı, milli istiqlaliyyət düşüncələri ilə dolğun belə adamları hər gün görmək mümkün deyil. O özü yaxın keçmişlərdə belə fikirlər üstündə həbsxanada yatmışdı. Bizim alışdığımız, dözdüyümüz bir çox şeylərlə o, ürəyində barışa bilmirdi.

Burada mən onun şəxsiyyətini konkretləşdirməyəcəyəm və heç bu fikirdə də deyiləm, hərçənd ki, bu mənim təqdim etdiyim bu yorucu hekayətimə canlılıq gətirirdi.

Biz təsadüfən rastlaşdıq. Mənimlə üzümə baxmadan görüşdü. Bir cadugər, ovsunçu, yaxud indi deyildiyi kimi ekstrasens baxışlarıyla, qonur gözləri ilə məni qıyğacı süzüb zövcəmə mənimlə necə çətin olduğunu söyləməkdə necə də səhv etməmişdi.

Bunalar mənasız şeylərdir...

Onun millətçiliyi bundan ibarət idi ki, ikiyə bölünmüş Vətəninin birləşməsini, xalqının mədəni, tox, zəngin və vüqarlı olmasını canü dildən arzulayırdı. Və bu arzu əksəriyyətin fikir təzyiqi altında yaranmamışdı. Qətiyyəni.

Siz yəqin ki, artıq hiss edirsiniz, mən qadağan edilmiş ləzzətli tikə ətrafında pişik kimi hey fırlanıram. Həmin pişiyin qadağan edilmiş tikəyə yaxınlaşmağa cəsarəti olmadığı kimi mənim də, söhbətimin müqəddəs məqsədini açmağa hünərim çatmır. Sanki bu dəqiqə əks-əlaqə yaranacaq, hər şey aydınca görünəcək, heç bir sirr gizli qalmayacaq.

Əslinə qalsa, mən bu milli ziyalını heç tanımırdım. Biz bir neçə dəfə görüşmüşdük. Lakin ilk görüşün təəssüratı yaddan çıxmırdı. Şübhəsiz ki, o, güclü şəxsiyyət idi. Tanışlığımızın ilk vaxtlarında mən bir qədər sıxılırdım, çəkinirdim.

Mən onun rusca savadlı, əlavəsiz və müqayisəsiz danışığına diqqətlə qulaq asır, müəyyən məqsədi əldə etməyə çalışmasından, həmçinin özümün mütiliyimdən və onun fikirlərini bölüşdürə bilməməyimdən bezikirdim.

Bundan başqa hisslər və fikirlər də sanki mənim başımdan basırdı - bax, səndən fərqli olaraq qarşında öz xalqının tarixini, adət-ənənəsini və ümumiyyətlə, mədəniyyət tarixini çox gözəl bilən bir adam dayanıb, buyur, imkandan istifadə et. Lakin irəlicədən məni narahat edən suallar, elə bil, qəsdən beynimdən çıxmış, qorxuya düşmüş siçovullar kimi hərəsi bir yana səpələnmişdi. Artıq özümü ağıllı göstərməyə çalışmağım da əbəs idi, müsahibimi öz zehni inkişaf səviyyəmlə heyretə sala bilməzdim. İçimdə bir boşluq hiss edirdim ki, bu da müsahibimlə yaxınlığa bir sədd yaradırdı.

Ona yəqin ki, mənim haqqımda danışmış və bəzi yazıları oxumağa vermişdilər və o da məni özünə yaxın adam kimi qəbul etmişdi. Mənə belə gəlirdi ki, söhbət etdiyim adam idarə etdiyi şəxslərin ona xüsusi diqqət yetirməsinə adət etmişdi. Onun danışığında felin əmredici forması məni pərt edirdi. Bu bəlkə də dili tam bilməməyimdən irəli gəlirdi. O, ucqar kənd yerindən gəlmiş və rus dilini gec mənimsəmişdi. Buna baxmayaraq hiss edirdim ki, o mənim hisslərimi idarə edir və əsl yaşayışın yollarını göstərirdi.

"Belə davam edə bilməz. Belə cəmiyyət çox yaşamamalıdır". Bu sözlərlə o mənə sanki mitinqə toplanan camaat qarşısında çıxış edirmiş kimi müraciət etdi. Mən özümü narahat hiss edirdim, çünki Puşkini, Qoqolu, Tolstoyu qadağan etməmiş bu cəmiyyətlə sanki razılaşırdım.

O, Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda işləyirdi; Əlyazmalar Muzeyində mənim bələdçim idi. Anladım ki, onun xalqı qədimlərdə mədəniyyətin hansı zirvələrini fəth edibmiş, o özü isə səkkiz əsr bundan əvvəl yaşamış musiqiçilərinin, xalqçıların adlarını çəkir, onların istifadə etdikləri alətlərin bu gün də işlədildiyini, Lobaçevskinin keçən əsrdə sübut etdiyi həndəsi qanunların isə çox-çox yüzilliklər öncə nücum elmi kimi məlum olduğunu söyləyirdi. Biz hələ şərq nəzmindən və nəsrindən söhbət açmamışıq. Yadımdadır, o məni həmin gün nahara dəvət etmişdi. Yeyəcəyim təamın tarixdən dərk etdiklərimi üstələyə biləcəyindən ehtiyat edərək bütün qüvvəmlə müqavimət göstərdim. Lakin müqavimətim tezliklə qırıldı və mən yerli qonaqpərustliyin əsiri oldum.

Onu da deyim ki, mənim bələdçim özünü paşa, rac, yaxud naib kimi aparırdı.

O məni şəhərin ən bahalı restoranına apardı. Mənim zəif etirazlarımı eşitmir, bizim tarixi zamanımızdan (dövrümüzdən, əsrimizdən) mühakimələr edir, respublikalar ittifaqının dağılmasının labüdlüyünü söyləyirdi.

Dövrümüzün qanunu belədir və bu dezintegrasi adlanır. Biz şəhərin kitab köşkləri ilə dolu olan mərkəzi küçələrinin biri ilə gedirdik.

Moskvada ələ düşməyən kitablar burada dolu idi. Yaxınlıqda isə üzü tükü "əmilər" siqaret alveri edir, keçənlər isə həmin siqareti 3 qat baha qiymətə heç nə olmayıbmiş kimi alırdılar.

Qələbəlik küçədən döndük, pillələrlə, vaxtı ilə köhnə anbar olmuş bir yerə endik, orada da daha bir neçə pillə bizi yeraltı restorana apardı.

Adamlar az, həm də sakitlikdi. Söhbət edən və gövşək vuran kişilər masaların arxasında əyləşmişdilər, kişi xərəkpaylayanlar laübalı və şıq görkəmli idilər. Bir nəfər də olsun qadın yox idi. Masa arxasında oturanlar və xərəkpaylayanlar bizi salamlamasalar da mənim yoldaşımı artıq tanımışdılar.

Burada hamı bir-birini tanıyırdı. Nabelədə bəlkə xidmət etməzdilər də. Biğli, iri cüssəli, tünd qıtmızı cemperli birisi bizə təzim etdi. Masamızın üstü dərhal isti çörəklə, göyərti ilə, sədəfi rəngli nəre balıqla, qara kürü ilə, sonra kabab, bişmiş toyuq və balıqla örtüldü, bürünc rəngli gözəl etiketi olan 60⁰-lik araq və mineral su şüşələri də gəldi. Musiqi yox idi. Elə ilk qədəhdən başım dumanlandı, öyrəşmədiyim göyərti məni köpdürdü, gözlərim bərəlmişdi. Könlüm heç nə istəmirdi, ürəyim sanki dayanmışdı, öz münasibətini onun düşüncələrinə və hisslərinə uyğunlaşdırma bilmirdim. Düşdüyüm vəziyyət məni əsəbiləşdirirdi: Məni öyrəşmədiyim ləzzətli təama nə səbəbə qonaq edirdilər? Məndən nə istəyirsən? Bəli, mən də sən kimi hər şeyi görürəm. Bəli, xalq hüquqsuzdur. Görürəm ki, hər şey alınıb-satılıb. Bəli, xalq öz mədəniyyətini və tarixini bilmir. Bəli, dövlət sərhədi bir xalqı ikiyə bölür. Axırıncı pullarını az qala gözüne dürtərək xərcləməklə nə demək istəyirsən? "Nə üçün yemirsən? Niyə içmirsən? Nə səbəbə susursan?" kimi axmaq sualların məni təngə gətirib.

Arxa tərəfimdə, uzaq masaların yaxınlığında qalmaqal düşdü. Kimsə mənə tanış olmayan sözləri qeyzlə qışqırırdı. Sonra zərbə səsi eşidildi. Qırmızı cemperli adam getdi. Mənim bələdçim isə sanki bunları heç görmürdü və mən də, təbiidir ki, dönüb arxaya baxmadım.

O, haqq-hesabı verdi, bizə qəhvə gətirdilər. Sonra asanlıqla taksi tapıb evə getdik. Mən o yaşayan binada dostumgildə qalırdım. Xudahafizləşdik. Otağa qalxdım. Xalqların azadlığı uğrunda mübarizə aparmaq istəmirdim; istəyərlərsə qoy özləri mübarizə etsinlər. O özü heç kimdən soruşmamışdı axı onlar bu mübarizəni istəyərlər, ya yox. Öz dostlarımla yaxşıca şam etdim.

Səhər mən yola düşürdüm. Gözləmədiyim hadisə baş verdi, o məni aeroporta ötürürdü. Bütün yolu susdu. Yolun lap sonunda o özünü saxlaya bilmədi. "Sən niyə susursan? Nə üçün heç bir şey demirsən? Xoşuna gəlmi? Belə də de: sizə heç tüpürmək də istəmirəm. Axmağın? Belə də de: axmaqsız. Öz hissini göstər". Mən onun yanında daha da keyləşirdim (donub qalmışdım). Aerovağzalın binasında bir şüşə konyakı kağız stəkanlarda içdik. Konyak nə ona, nə də mənə kömək etdi və mən sevinc hissi ilə öz azadlığımıza uçub getdim. Artıq heç kəsin mənim ürəyimlə, ruhumla işi olmayacaqdır. O mənim başqa cür olmağımı istəyirdi. Və istəyinə qismən nail olmuşdu. Məndə artıq qəti fikir yaranmışdı ki, qullar ölkəsində azad olmaq qeyri- mümkünür. Bu səbəbdən də o mənim xəyalımdan çıxmırdı, "onunla yenidən görüşsəydim daha maraqlı söhbətlər edərdik" fikri məni rahat buraxmırdı.

Birdən onun məğrur başı, düz beli gözümün qabağında canlandı və mənə elə gəldi ki, mən onu görüşümüzdən qabaq görmüşəm. Lakin necə, harda? Biz, əlbəttə yenə də görüşdük və görüşümüzdə ikimiz də şad olduq. Bilmirəm, nəyim onun xoşuna gəlmişdi, ancaq onu yaxşı bilirəm ki, hörmət etdiyim şəxsin xoşuna gəlmək adama zövq verir. Mən ona hörmət edirdim. Ondən çıxan flüidlər (psixi cərəyanlar) sanki ona hörmətlə yanaşmağa məcbur edirdi. Onun bütün görkəmi, sənə tərəf diqqətli baxmağı, üzünü çevirməsi, xəfif təbəssümü, azca aralı dodaqları mənim diqqətimi cəlb edirdi. Bu dəfə mən onda əvvəlki məqsədyönlülüyündən fərqli əlamətlər gördüm. Bir qədər həyəcanlı idi. "Nə olub?" deyə soruşdum. "Qardaşımın ayağı sınıb. Mürəkkəb sınıqdır. Tezliklə cərrahiyyə əməliyyatı olacaq." Sonra da şikayəti xatırladan səslə əlavə etdi: "Gecələr yatmıram, həyəcanlıyam".

Mən, əlbəttə, deyə bilməzdim ki, bu nadir görüşlərdən sonra onu yaxşı tanımışam. Hər halda, qardaşı üçün belə narahatlığı mən tam qavramadım.

Axı bizim aramızda ürək yaxınlığı olmamışdı. O mənə diqqətlə baxır, xalq azadlığını nə cür başa düşdüyümü bilmək istəyirdi. Onun öz məqsədini nə cür həyata keçirmək fikrində olması, onun həmfikirlərinin kimlər olduğu və onların sayı məni çox maraqlandırır. Lakin mən ona sual vermirdim, məni bir məsələ düşündürürdü: bir adam başqalarının yerinə məsuliyyəti necə öz üzərinə götürür? Mənim əzizim, niyə sənə elə gəlir ki, həqiqi ədalət carçısı sənənsən? Sənin kimisi nə qədərdir.

Sakit payız günlərinin birində şəhəri gəzirdik. Yarpaq tərənəmirdi. Köhnə şəhərin yasəmən rəngli evlərinin divarlarından yüngülcə istilik vururdu, mağazaların vitrinlərində isə heç kimə lazım olmayan şeylər düzülüşdü. Dairəvi gözləri mənə xeyrxahlıqla baxırdı, onun kişi əllərinin hərəkətləri yüngül və rəvan idi.

Mənim Şərq haqqında olan uzaq, yad təsəvvürlərimi o məmnuniyyətlə alt-üst edirdi. İslam xalqlarını xeyrxahsızlıqda və qeyri-humanistlikdə təqsirləndirənlərin əksinə olaraq o, sübut edirdi ki, həmin xüsusiyyətlər başlıca olaraq bu xalqlara mənsubdur və lap qədimdən təbliğ edilir. Həyata münasibət başqadır. Allaha şükür! Mənim Rumuni, Xəyyamı bir balaca tanımağıma o necə də sevinirdi. O necə də nəvazişlə və şirin dillə tələffüz etdi: Cəlaləddin.

Bu dəfə biz şəhərin yeni rayonuna, ultramüasir dəbli bir neçə yüz yerlik yeməxanasına nahar etməyə getdik. Restoran bom-boş idi. Antialkoqol fərmanı qüvvədə idi, araç axşam saat

beşdən sonra verildi, odur ki, içkini bizə limonad şüşəsində gətirdilər. Bu hörməti məhz onu tanıdıqlarına görə etdilər.

Gözlərini yumub, xörəkpaylayana sakitcə sifariş verirdi. Bu dəfə mən yemək istəyirdim və ona rahatca deyə bilərdim ki, çox da özünü göstərmə. Onun təbəssümü gözəldir. İri, ağ dişləri onun tərki-dünya sifətini sanki işıqlandırır, burnu bir balaca qırırdı...

Xeyirxah və istedadlı adam olduğu dərhal göründü və söhbətimiz tutdu.

Mən tarixçi deyiləm. Humanitar elmlərlə də məşğul olmuram, xalqlar haqqında təsəvvürüm isə oxuduğum bədii kitaplardan yaranmışdır. Hafizəm köməyimə gəlirdi. Təəssüflər olsun ki, mən bu şəhərin adamlarının dilini bilmirdim, onlar isə mənim dilimdə bülbül kimi ötürdülər. Bizim qonuşduğumuz bu kasıb dildə, yəqin ki, yalan danışmaq cətidir. Həqiqəti, xoşhal olmağı, birindən zəhləm getdiyini söyləmək üçün isə çox güman ki, bu kiçik söz ehtiyatı da bəs edər. Biz hər şeydən, kəndlilərin və şəhərlilərin həyatından, bütün əməkçilərin qanını soran, özünü isə ən humanist (insanpərvər) sayan hakimiyyətdən, xalq maarifinin ziyası adlanan savadsızlıq zülmətindən əvvəllər söhbət edərdik. Onun aydın, səlis, rəvan, məntiqli danışığı nəticəsində məmnuniyyətlə xatırladığım bir çox işıqlı problemlər gözüm önündə dərhal öz nəcib formalarını itirir, onların əsl riyakar məqsədləri mənə aydınca görünürdü. Baburun əlyazmalarından, ərəblərin intibah dövrünün riyaziyyatçılarından, kiril əlifbasından, ərəb xətlərindən, ümumiyyətlə, nədən danışırıqsa söhbət axırda yenə çuqun zəncirlərlə sarınmış xalqın düşdüyü yaramaz vəziyyətə gəlib çıxırdı. "De görüm, harada görmüsən ki, hökumət nümayəndəsinin zabit rütbəsi olsun?". Onun gözləri qaralırdı. Hakimiyyət başındakıların pozğunluğunu, xalqı on illərlə alçaltmış hakim sistemin yaxınlaşmaqda olan məhvini son dərəcə inandırıcı surətdə göstərirdi. Mən onun opponenti deyildim, məni dəlillərlə divara söykəməyə lüzum yoxdur, lakin restoranın boş zalında az qala qışqıra-qışqıra dediyi sözlər, fikirlər, hər hansı bir fəlsəfi və ya tarixi məcmuənin səhifələrinə layiq idi. Məsələn, tarixin gedisinə kənar qüvvələrin süni müdaxiləsi, burcuaziya demokratiyasının təməlini dağıdan süni ideyalar və b. bu qəbildəndir. Misli görünməmiş vəhşi, qanıqıcı terrorun gücü ilə xalqı "Sovet və Sosialist" adlandırdıqları quruluşla barışmağa məcbur etdilər. Və bu sistemdən heç kim (nə uşaq, nə böyük) aman gözləyə bilməzdi. Hamı məhkum olunmuşdu.

Burada hiss etdim ki, artıq hər şey aydındır. Onunla razılaşmamaq qətiyyəən mümkün deyildi. Onun dediklərinin çoxunu mən özüm həyatda öz gözlərimlə görmüş, lakin ürəyimə salmamışdım, antihumanist siyasət məni hələ özümdən çıxarmamış, əlimə ling, yaxud başqa bir yararlı alət götürüb belə sistemi yerli-dibli sökmək ağıma gəlməmişdi. Sevgi, nifrət və qorxu hissləri hələ iliyimə işləməmişdi. Mən hələ axıradək, qavramadığım hisslərin təsiri ilə hadisələrə nüfuz etmək, baxmaq, təsvir etmək və özümün müəyyən nəticəyə gəlməyimi istəyirdim. Belə bir vəziyyətimdə tanışlarıımın (fərqi yoxdur, lap elə yaxşı adamların) düşündüklərini əldə hazır silah kimi tutmaq məni çiyindirirdi.

Bu torpaqda, dostlarıımın diyarında, bəlkə də ilk dəfə olaraq özümü qaranlıq gecə vaxtı, sakit dəniz qırağındakı kimi hiss etdim. Belə vaxtı adam təbiəti görmür, yalnız hiss edir. Mən də, beləcə onun ilq və zərif, bəzən də nəm və sərt nəfəsini duyur, bir daşın üstündə oturmaq əvəzinə dayanıb ona qulaq asmaq istəyirdim. Lakin bütün bu hisslərim bir arzuya və ya hərəkətə çevrilə bilmirdi. Qorxurdum ki, çörək kəsdiyim adamların fikrinə məni də şərik çıxarlar və bunu düşündükcə daha da sıxılırdım. Cəzanı gözləməyim ünsiyyətimizə mane olurdu.

Bundan əlavə, mən onların çoxunu tanıyırdım, adamları və hadisələri başa düşməyim isə, tezliklə məlum oldu ki, çox gülməli və sadələvhdür. Bu isə mənim düzlüyümə olan arxayınlığa bir zərbə idi. Hətta bu gün də belə bir hadisə baş verdi. Bura gələrkən bizim bərkdən

danışmağımızı bələdçimin tanıdığı olan bir filosof eşitdi. Onu kim çıxartdı yolumuzun üstünə? Lakin bu filosof primitiv dialektikaya saymazcasına yanaşır. Rumuni isə həтта istehza ilə xatırladı. Onun fikrincə, alman fəlsəfəsinin klassikləri - hə, bu, başqa məsələ. Şərqdə Şərqlə aid olmayan şeylərə üstünlük verən bu adama qarşı mənə böyük maraq var idi. Bələdçim ona çox elə iltifat göstərmirdi.

Restoranda limonad şüşəsindən süzülən araqdan iki qədəh içdikdən sonra soruşdum: "Filosofu nə səbəbə dəvət etmədiniz?" Cavab belə oldu: "O, cəsur adam deyil". Mən çox təəccübləndim və dedim ki, cəsur olmayan adam mənəm, çünki nəzakəti yanlış başa düşdüyümdən və anadangəlmə utancaqlığımdan belə yeni şəraitə uyğunlaşmağa çalışıram. İstəmədiyim vaxtı məni yedirdib-ıçırdıqları, təbiətən qaradınmaz olduğum halda məni xeyli danışdırdıqları bu zorakılıq ölkəsində filosof öz fikirlərini söyləyə bilər.

O güldü, əlini çiyinə vurdu və "afərin, yaxşı dedin" deyərək göyərtni, sousu, kababı və zeytun qoyulmuş qabları mənə tərəf çəkdi. Durdu və harasa getdi. Hər şey dadlı idi. Mən yeyirdim və hey düşündürdüm ki, bizim filosof nə üçün cəsarətsizdir. Çox güman ki, həmin filosof öz dühalarını ikinci dərəcəli hesab edirdi. Öz dahilərinə saymazcasına münasibətdə heç bir cəsurluq aramaq lazım deyildi. Belələri yəqin ki, buralarda çox idi. Bu fikir ağılıma gələn kimi, dərhal öz düşündüyümə inandım. Bələdçim gəldi və qardaşının yanına, xəstəxanaya gedəcəyimizi söylədi.

Qardaşı bığlı, güclü, qəşəng oğlan idi. Öyrəşmədiyi köməksiz vəziyyəti onu sıxırdı. O danışmırdı, qardaşının ürəkaçan nəvazişli sözlərinə yalnız uğuldamaqla cavab verirdi. Əyri, sivri burnu ilə tora düşmüş qartal xatırladırdı. Xəstənin təkidi ilə biz tezliklə getdik.

Qeyd etməliyəm ki, nəinki restoran xörəkpaylayanları, həтта bütün şəhərin taksi sürücüləri, onu, deyəsən, tanıyırdılar. Səkinin yanında bir balaca ləngiyən kimi onun yaxınlığında dərhal taksi dayanırdı. Taksidə evə gedərkən bizim ürəyimiz ilk dəfə olaraq bir vurdu, sanki bir-birinin eyniydi. Bu, elə bir vaxt baş verdi ki, mən ondan şər deməsini rica etdim. O isə əzilib-büzülmədən Şərq dahilərindən birinin şərini söylədi. Hərçənd ki, sözlərin mənasını bilmirdim, lakin beytlərin axıcılığından məhəbbətə aid olduğunu anladım. Şərin ahəngi mənə çox tanış gəldi və Pasternakın sözləri onun oxuduğu şərə bir cavab kimi səsləndi: "Nəşə-neşə qışın gündönümünü xatırlayıram mən". Məni mütəəssir baxışlarla süzdü, mən özümü yaxşı hiss etdim, həm də həyəcanlandım. Mən onun məhəbbətini istəməirdim. Azadlığın əlimdən getməsinə arzulamırdım.

Çürümüş meyvələrlə və nar qabıqları ilə zibillənmiş pillələrlə yaşadığım mənzilə qalxdıq. Evdə canlanma vardı. Çoxlu gənc yığılmışdı. Biz ev sahibinin oğlunun otağına keçdik. Otağın bir divarı kino ulduzlarının yarıçılpaq şəkilləri ilə dolu idi. Lakin onların cazibədar təbəssümləri bizim ürəyimizi heç də açmırdı. Əhvalım pisləşirdi. Şərq haqqında bildiyimi artırmaq məqsədi ilə ona bir neçə sual vermək istədim. Verilən hər bir sual öz qətiyyətsizliyimi gizlətmək üçün bir vasitə idi. O isə dinmirdi. Mənə belə gəldi ki, mən sanki kəpənək, yaxud göbələk dalınca getdiyim anda yırtıcı bir heyvanın əlinə keçmişəm və məni amansız və əzablı ölüm gözləyir. Lakin, deyəsən, bir çıxış yolu var, bir qədər gizlənmək, yerində fırlanmaq, xilas yeri olan gizli çıxışı görmək və oradan sivişib qurtarmaq lazımdır. Məndən düşdüyüm vəziyyəti aydın dərk etmək tələb olunurdu. Mən hadisələri dərk etmək haqqında söhbət açmaqla canımı qurtarmağa çalışırdım. Müsahibimi başqa problemlərlə - monqolların hücumları ilə, Asiyanın indicə olduğumuz yerinin mədəniyyəti ilə üzləşdirmək istədim. Lakin bu gün onun cavabları quru idi. Hiss edirdim ki, mənim hər hansı yersiz mühakiməm bizi əbədi ayıra bilər. Bir-birimizə ətraflı nəzər salmaq üçün əlimizə imkan düşmüşdü.

Mən onun arzuladığı kimi etmədim. O hirslandı, dedi ki, sənin xasiyyətin ağırdır, yazıq arvadının halına.

Bu anda mən fürsətdən istifadə etmədim. Adətən mən həmişə müsahibimin mənim, yaxud arvadımın şəxsiyyətinə ehtiyatsızcasına müdaxiləsinə yol verməzdim. İndi isə susdum, hirsimi boğdum.

Ondan üz çevirmək o qədər də asan deyildi, ondan ötrü yox ki, indiyədək gördüyüm ilk və yeganə namuslu adam, həyat məqsədi yalnız başqalarının səadəti olan vətənpərvərdir. (Buna bənzər digər adamlar ya əfəl, ya da ziyallıqdan çox uzaqdırlar). O mənim xoşuma gəlirdi. Düzdür, həmin adamlara onun verdiyi səadətin lazım olub-olmadığını soruşmurdu. Lakin bunun əhəmiyyəti yox idi. O məni yerimdən oynadırdı, həyəcanlandırırdı - ən vacibi də bu idi. Məni özümə kənardan baxmağa məcbur edirdi və mən təlatümlü dənizin sahilində suya baş vurmağa cəsəreti çatmayan cılız fiqurumu görürdüm. Böyük bir şey olmasa da, hər halda, öz qəlbimin əksinə gedib başqasının təsiri ilə hazır olmadığım işi yerinə yetirə bilməzdim.

Burada bəxtim gətirdi - bizi ləzzətli təamlarla dolu boşqablar və qızıqdırıcı içki şüşələri düzülmüş şən və səs-küylü masa arxasına dəvət etdilər.

Bu içkilərin istifadəsində biz bir qədər ehtiyatsızlığa yol verdik. Şübhələrimi bir kənara qoyaraq, ona gecə vaxtı şəhəri gəzməyə çıxmağı təklif etdim. Gözlərim önünə qaranlıqda, ulduzlu səma altında, dünyanın taleyini düşünən iki nəfərin gəzməyi gəldi. Canlandırtdığım bu İncil mənzərəsi mənim dilimi açdı və bələdçimin də saqqızını oğurladım.

Zil qaranlıq idi və öz evinə dəyib-qayıtmaq və məni müvəqqəti tərk etmək məcburiyyətində qaldığını söyləyərkən onun utancaq təbəssümünü görə bilmədim.

İnsanların azadlığı uğrunda vuruşan mübariz özgə evində hər şeydən utanırsa...

Biz dərə aşağı uzanan küçə ilə gedirdik. Şəhər burada qurtardı: gil kərpiclərlə hörülmüş müəmmalı binaların arası ilə dar keçidlər uzanırdı. Dərənin o tərəfində şəhərin nəhəng zibilxanası başlanırdı. Təsəvvürüm məni aldatmışdı. Düzünü desəm, heç bir müsahibə olmadı. Dərənin dibində, xüsusi sahələri ayıran çəpərlər arasında yolu itirmişdik. Çəpərlər zibilxana materiallarından: paslı tavan dəmirlərindən, tikanlı məftillərdən, köhnə çarpayılardan düzəldilmişdi. Bir yerdə belə çəpəri adlamalı olduq. Bu zaman yıxıldım və çirkab suyu axan xəndəyə düşdüm. Şükürlər olsun ki, ora ayaq üstə düşmüşdüm. İslanmış ayaqqabılarla suyun içərisindəki iri daşların üzəri ilə birtəhər dərənin o tayanı keçdik və özümüzü zibilxananın ortasında gördük. Beton və qutu qırıqlarının, əzik vedrələrin arası ilə keçib köhnə paltaryuyan maşının gövdəsi üstündə oturdurduq. Nəhayət, çəkmələrimi çıxardım və onları səhmana saldım. Yorulmuşdum, hisslərim korşalmışdı. Başımı qaldırarkən yuxarıda kəhkəşanın intəhasızlığını seyr etdim.

- Söylə bir görüm, - deyə sözə başladım, - sən mütəmadi olaraq "biz istəyirik" deyirsən, bu "biz" kimdir axı?

Eh, gərək bu sualı heç verməyəydim. Bunun belə olacağını irəlicədən hiss etmişdim.

- Sənin işin deyil. – Sərtliklə cavab verdi. Əslində o haqlı idi. Lakin onun təkəbbürlü cavabı mənim xoşuma gəlmədi. Bir də soruşdum: "Yenə də olsun?". Zəifcə təkrar etdi: "Sənin işin deyil". Fikirləşirdim ki, araq artıq öz işini görür. Ürəyimdə: "Ondan əl çək, 2 günlüyə gəlmisən, hoqqa şıxarma" – deyə öz-özümü sakitləşdirməyə çalışdım.

- "Yenə də olsun. De görüm, sənin istədiyini xalq nə dərəcədə istəyir? Bilməlisən ki, sənin istədiyin şey qan bahasına başa gələcək. Onlar bu qanı verməyə razıdırlarmı?"

Maşının gövdəsinə əlləri ilə söykənərək və ulduzlu səmanı seyr edərək dedi: "Biz bilərik. Qalan şeylərin isə sənə dəxli yoxdur".

"Mənim işim deyil, olmasın. Gedək burdan" – deyə sakitcə müraciət etdim. O qalxdı. Biz yenə həmin buxarlanan axının üzərindən keçdik. Bu dəfə o qabaqda gedirdi. Onun paltosunun kürək hissəsini aydın gördüm. Hisslərim bir qədər daralmışdı. Özümü ona görə namünasib hiss edirdim. Ona hörmətim böyük idi, nə səbəbə? Yaxşısı budur, soruşmayın. Yəqin ki, əntərlərdə olduğu kimi, insanlar arasında da öz-özünə baş alıb gedən təbii ierarxiya mövcuddur. Qarşımdakı adamın nitqini eşitmədən və işini görmədən də onu hiss etmək olar. O özünə hörmət aşılamağı bacaranlardan idi. Hisslərimdə etdiyim səhvə görə özümü bağışlamazdım. Lakin mən səhv etməmişdim. Sadəcə olaraq yüksək ləyaqət sahibi öz mahiyyətini dəyişirdi, bu isə məni narahat edirdi.

Biz Şərq tipli kiçik evlərin divarları yanından ötərək əyri-üyrü yollarla qalxırdıq, sanki yolun sonu bir dalana dirənəcək halda da yenə harasa bir yol baş alıb gedir, biz də itaətkarına addımlamağımızda davam edirik. Onun arxasınca gedirdim. Artıq bezikirdim. Geri qayıtmağı və tanış yolla evə getməyi məsləhət gördükdə isə o yalnız çiyinlərini tərpətdi.

Heç nə haqqında danışmadıq. İçimdə bir mahnı səsləndi. "Mayın əvvəli, əlvida, şərab". Lakin sözlərində nə isə xoşuma gəlməyən şeylər vardı. Keçən ilki şərab yaya yaxın qurtarır, məhəbbətin isə qızğın vaxtı başlayır. Cəhənnəm olsunlar. Ötüşərik. Əgər o, xalqını da öz şəhəri kimi, bax, beləcə, tanıyorsa?

Onunla əlaqəni itirmişdim, ondan daha az asılı olurdum.

"Sən özün daxilən azadsanmı?" deyə soruşdum. O dinmədi. "De görüm rus mədəniyyətindən nə üçün birdəfəlik üz çevirirsən? Kiril əlifbası aydındır, ərəb əlifbası isə yazılmış irsi qavramağa mane olur. Bəs Puşkin və Tolstoy?"

Mənə tərəf döndü və iri, ağ dişlərini qıcudaraq: "Elə sən (o belə də dedi "sən") Puşkinin və Tolstoyun həqiqətən ən mədəni təcavüzkarlarıdır.

"Ah, deməli belə. Nəhayət, de görüm, sən azadlıq haqqında təsəvvürün varmı? Sən özündən utanırsansa, başqalarının yanında köynəyini dəyişməyə çəkinirsənsə, deməli, daxilən azad adam deyilsən. De görüm azadlıq nədir?", "Sənin işin deyil", - deyə tez cavab verdi. Bu sözləri sanki əzbərləmişdi.

"Ay səni, iblis, Robespyer!" – deyə qışqırdım və birdən donub qaldım. Həqiqət şimşəyi ulduzlu səmanı yarıb keçdi. Budur! Tapdım!

Robespyer! Hər şey uyğun gəlirdi. Çiyinləri, vüqarlı başı, ideyaları, xalqın fikrini sormadan ona yaxşılıq etməyə çox tələsməsi. İntəhasız dünyada təsadüfə heç nə yoxdur. Robespyerin 200 il bundan qabaq olmasına baxmayaraq o bu gün də mövcuddur. İşə bax ki, belə bir nadir təsadüf məhz mənim qarşıma çıxmalı idi. Mənim Robespyerimin yalnız yöndəmsiz pariki çatmırdı.

"Sən bilmirsənmi ki, azadlıq nə deməkdir?" – deyə həyəcanımdan qışqıra-qışqıra sordum. Bu, diktatura və qan deməkdir. Qullara azadlıq vermək yaramaz. Sən ki, tarixçisən, bilməlisən. – Mən öz natiqlik məharətimdən zövq alırdım. – Sən soruşmusanmı, onlar ölmək istəyirləmi?"

Küçədə işıqlar yandı. Mənə elə gəldi ki, mən haqlıyam. "Tələsmək olmaz". "Tələsən təndirə düşər" deyə əlavə etdim.

"Yeri get" deyə cavab verdi və mən susdum. Hərçənd hadisələri irəlicədən düzgün görsəm də indi fikirləşirəm "mən haqlı idimmi?"

Bir ildən sonra şəhərin baş meydanında, okeanın ləpədyəni kimi guruldayan izdihamın üzərində, proektorların güclü işıqları altında aypara rəmzləri olan bayraqlar yellənir, üstünə neft vurulmuş taxta xaçlar alovlanırdı. Bu qəzəbli təlatümün kənarında dayanmışdım, yaxınlaşa bilmirdim. Onunla görüşməyə gəlmişdim, lakin bu mənə qismət olmadı. Düzdür, onu tribunada, mikrafon qarşısında görə bildim. O, ana dilində danışırdı, onu başa düşmürdüm, lakin yanımdakıların atmacalarından anlayırdım ki, o izdihamı ekstremist hərəkatlərdən və ümumxalq tətilindən imtina etməyə çağırırdı. Bunun sərt bir strateqin taktiki fəndindən başqa bir şey olmadığını başa düşürdüm. O, həqiqətən Robespyerə bənzəyirdi.

İndi isə ondan ötrü qorxuram, axı mənim prinsipimə uyğun olaraq əks-əlaqə mövcuddur. Razılışın...

Petropavlovsk-Kamçatsk. May 1990-cı il

"Təbiətən də, daxilən də sufilərə bənzəri var" (*Möhsün Nağıyev*)

Qara saqqallı ağsaqqal (*Ədalət Tahirzadə*)

Əbülfəz bəy ömrünü Azərbaycanın azadlığına həsr edib